II. TARIM ŞURASI

II. KOMİSYON RAPORU

"TARIMSAL YAPIDA DEĞİŞME VE GELİŞMELER"

KOMİSYON BAŞKANI: Gökhan GÜNAYDIN

KOMİSYON BAŞKAN YARDIMCISI: Fatma AKYOL

RAPORTÖRLER:
Doç. Dr. Cengiz YALÇIN
Dr. Özgür TEOMAN
Refi Ratip ÖZLÜ
Figen KUTKAN
Arap DİRİ
Necip DUMAN

ÜYELER
Prof. Dr. Osman GÖKÇE
Yrd. Doç. Dr. Cengiz SAYIN
Ülker GÜVEN
Hayrettin AFŞAR
Yakup SAĞLAM
M. Melih AYDINLI
Ahmet Sebati GÜRBÜZ
Erdoğan TUFAN
Tuğrul YEMİŞÇİ
Serdar İZBELİ
Nuri KARACA
Ercüment YILMAZ
Emin YILMAZ
Hakan AKSOY

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ 4
I. MEVCUT YAPISAL - KURUMSAL DURUM 5
I.1. Tarım Sektörünün Genel Ekonomi İçindeki Yeri 5
I.2. Tarım Sektöründe Dış Ticaret Eğilimi 6
I.3. Kırsal Nüfus 7
I.4. Tarımsal Uğraş - Hane Halkı İlişkisi 8
I.5. Tarımsal Uğraş - İstihdam İlişkisi 11
I.6. Türkiye Arazi Kullanımı 13
I.7. Arazi - Mülkiyet İlişkisi 15
I.8. Tarımsal Üretimde Değişim 19
I.8.1 Bitkisel Üretim Yapılarında Değişim 20
I.8.2 Hayvansal Üretim Yapılarında Değişim 24
I.9. Tarımsal Girdi Kullanımında Değişim 28
I.10. Tarımsal Mekanizasyonda Değişim 30
I.11. Tarımın Finansmanında Değişim 31
I.11.1. Tarımın Finansmanı 31
I.11.2. Yatırım Teşvikleri ve Kamu-Özel Yatırımlarında Tarımın Payı 34
I.12. Kırsal Alanda Örgütlenme 36
II İZLENEN YAPISAL POLİTİKALAR ve YENİDEN YAPILANMA ARAYIŞLARI 38
II.1. 1982 Anayasası'nda Tarım 38
II.2. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Tarım 40
II.2.1. Kırsal Kalkınma - Kırsal yerleşme 40
II.2.2. Tarım Sektörü 42
II.3. Uygulamanın Gelişimi, İçsel ve Dışsal Etkiler 44
II.3.1. 1980 - 1989 Dönemi 45
II.3.2. 1990 - 1999 Dönemi 46
II.3.3. 2000 Yılı ve Sonrası 16
III. İZLENMESİ GEREKEN STRATEJİLER 16
III.1. " Ulusal Tarım Politikası" belirlenerek yaşama geçirilmelidir 16
III.2. Tarımsal – Kırsal Altyapı İyileştirilmelidir 16
III.3. Tarımsal Kamu Yönetiminde Rasyonel Düzenlemelere Gidilmelidir 16
III.4. Tarım Sektörünün Girdi ve Çıktı Üretim Cephesi Düzenlenmelidir 16
III.5. Örgütlenme ve Pazarlama Cephesi Düzenlenmelidir 16

GİRİŞ

Uzun yıllardan beri kentleşme alanında kaydedilen gelişmelere karşın, Türkiye nüfusunun halen % 35'i kırsal alanda yaşamaktadır. Türkiye'de kentleşmenin önemli bir sorun alanı oluşturmasında ve kalkınma alanında gösterilen çabaların arzulanan sonuçları vermemesinde, kırsal alandan kaynaklanan sorunların çözülememiş olması önemli pay sahibidir.

"Eşanlı gelişme" kavramı çerçevesinde, sektörler birbirlerini destekleyerek gelişmek, başka bir deyişle, "dışsallıklardan" yararlanmak durumundadırlar. Dünyanın sanayileşme aşamasını tamamlamış ve bilgi toplumuna geçmiş ülkelerinin, aynı zamanda en gelişmiş tarımsal yapılarına sahip ülkeler olması, bu gerçeğin altını çizmektedir.

Sanayi ve hizmetler sektörü yanında tarım sektörünün bir diğer özelliği, tarımın, Türkiye kırsalının başat ekonomik faaliyet kaynağı olmasıdır.

Bu bağlamda tarım sektörü, genel anlamda ülke kalkınmasının önemli bir unsuru olmasının yanında, kırsal kalkınma çabalarının ana sürükleyicisi konumundadır.

Tarım sadece ekonomik bir faaliyet değil sosyal, bölgesel, kültürel, ekolojik ve diyetetik önemi olan bir toplumsal süreç olarak görülmektedir. Tarımın halkın beslenmesi, sanayiye ham madde temin edilmesi ve ekonomik değer yaratılmasının ötesinde toplumsal yapının, kırsal mirasın ve çevrenin korunması, kaliteli üretim aracılığıyla yaşam kalitesinin arttırılması gibi işlevleri de vardır. Gelişmiş ülkelerde, özellikle de Avrupa Birliği'nde (AB) bu gerçek tarımın çok işlevliliği terimiyle adlandırılmakta ve tarıma yönelik politikalar bu çerçevede oluşturulmaktadır.

II. Tarım Şurası "Tarımsal Yapıda Değişme ve Gelişmeler" Komisyonu, yukarıda belirtilen çerçevenin bütüncül bir şekilde irdelenebilmesi için, konuyu,

a) Mevcut Yapısal – Kurumsal Durum
b) İzlenen Yapısal Politikalar ve Yeniden Yapılanma Arayışları,
c) İzlenmesi Gereken Stratejiler

başlıkları altında değerlendirecektir.

Yöntem olarak, II. Tarım Şurası'nın diğer Komisyonlarının çalışma alanlarına girmemeye özen gösterilip, gerekli durumlarda ilgili alanlara atıf yapmakla yetinilecek olup; "tarımsal yapıda değişme ve gelişmeler", yatırım - üretim – tasarruf - bölüşüm bağlamında ve tarihsel kökeni ile birlikte ele alınıp çözümlemeler geliştirilecektir.

I. MEVCUT YAPISAL – KURUMSAL DURUM

Bu bölümde, tarım sektörünün sosyo – ekonomik anlamda yapısal ve kurumsal durumu analiz edilecektir.

I.1 –Tarım Sektörünün Genel Ekonomi İçindeki Yeri

Gayrisafi milli hasıla (GSMH), "Bir ülkede bir yıl içerisinde üretilen mal ve hizmetlerin piyasa fiyatları ile ifade edilen parasal tutarı" olarak tanımlanır.

Genel ekonomi içinde tarımın yerine bakıldığında, uzun bir durağan dönemden sonra, hızlı bir gerileme gözlemlenmektedir. 1920'li yılların başında GSMH'nın yaklaşık % 45'i tarımdan elde edilirken, yarım yüzyıl sonra, 1960'ların sonunda, bu oran hala % 40'lar düzeyindedir.

1968 – 1997 yılları arasında, sektörlerin Gayri Safi Milli Hasıla içerisindeki paylarının değişimi, aşağıda verilmektedir;

Tablo 1 : Sektörlerin GSMH içindeki Payları (%)

	Cari fiyatlarla			**Sabit fiyatlarla**		
	Tarım	**Sanayi**	**Hizmetler**	**Tarım**	**Sanayi**	**Hizmetler**
1968	39.8	16.7	43.6	33.0	17.1	49.8
1970	36.7	16.6	46.7	30.7	17.5	51.7
1975	32.7	16.7	50.6	24.5	20.6	55.0
1980	25.5	18.3	56.2	24.2	20.5	55.4
1985	19.7	21.9	58.4	19.4	23.6	57.0
1990	16.8	24.8	58.4	16.3	25.9	57.9
1995	14.8	25.5	59.7	14.4	27.7	57.9
1996	15.7	23.9	60.4	14.0	27.7	58.3
1997	13.4	23.7	62.9	12.7	28.1	59.2

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1998. Yayın No : 2240, Ankara.

İzleyen on yıllık süreçte hızlı bir düşme ile 1980 yılında % 25'ler düzeyine gerileyen tarımın GSMH içindeki payı, 1997 yılında 12.7'ye düşmüştür.

Süreç içinde, bu gerileme eğilimi devam etmiştir. 2003 yılı itibariyle, 359.7 katrilyon TL olan toplam gayri safi milli hasılanın 41.5 katrilyon TL'lik bölümünü tarım üretebilmiş, başka bir deyişle tarımın GSMH'ya katkısı % 11.36 olmuştur. [1]

"Teorik olarak, ulusal ekonomiler güçlendikçe büyüyen GSMH içerisinde tarımın payı göreli olarak azalır. Bu durum, tarımda yaratılan katma değerin, diğer sektörlere oranla daha düşük olması ve gelir arttıkça tüketim harcamalarının sınai mallara ve hizmetler sektörüne kayması ile açıklanır.

[1] Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Yıllığı, 2003, Yayın No.2895

Türkiye GSMH'nın son 30 yıllık değişiminde, bu gerçeklik etken olmuştur. Bununla birlikte, 1980'li yıllardan itibaren tarımın gelişme hızının gerilemesi ve bazı yıllarda negatif büyüme rakamlarının kaydedilmesi, yukarıdaki verilerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Aynı dönemde sanayiinin de istenen gelişmeyi gösterememesi, Türkiye'nin üretimden kopuşuna işaret etmektedir. 1970 sonrası 30 yılı aşkın sürede; tarımın GSMH'ya katkısı % 40'lar düzeyinden % 13'ler düzeyine inerken, sanayiinin GSMH'ya katkısı % 17 düzeyinden % 24 düzeyine yükselebilmiştir." [2]

Buna karşılık, tarım sektörü açısından da dünyanın en gelişmiş ülke / ülke grupları olan ABD ve AB'de GSMH içindeki tarım payları, sırasıyla % 1.7 ve % 1.9 olarak gerçekleşmektedir. Tarımda kişi başına GSMH ise, ABD doları cinsinden, ABD'de 17.719, AB'de 9.286 iken, Türkiye'de 1.384'tür.[3]

Türkiye tarımında, kişi başına GSMH oranının düşüklüğünde, tarımda istihdam edilen nüfus oranının yüksekliği büyük rol oynamaktadır. Acak bu "sorun", aşağıda değinileceği üzere, tekil olarak tarım sektöründen kaynaklanmamakta olup, sanayi ve hizmetler sektörünün istihdam emme kapasitesinin, istenen oranda geliştirilememesinden ileri gelmektedir.

I.2 – Tarım Sektöründe Dış Ticaret Eğilimi

Türkiye'nin işlenmiş ve işlenmemiş tarımsal ürün dış ticaret dengesi, tarım sektöründeki genel eğilimi, çarpıcı bir şekilde sergilemektedir.

Türkiye, 1980'li yılların başında, işlenmiş ve işlenmemiş tarımsal ürün dış ticaret dengesinde ortalama 1.5 milyar ABD dolarına yakın fazla vermekte iken, aynı rakam 1980'lerin sonunda – 1990'ların başında ortalama 750 milyon ABD doları dış ticaret fazlasına; 1990'ların sonunda – 2000'lerin başında ise yine ortalama 250 milyon ABD doları dış ticaret fazlasına gerilemiştir.

1999 – 2003 yılları aralığında tarımda dış ticaretin değişimi, aşağıdaki tabloda verilmektedir;

Tablo 2 :Tarımda Dış Ticaretin Değişimi (Milyon ABD Doları)

Yıllar	İhracat	İthalat	Fark
1999	2.432	1.655	777
2000	1.998	2.129	- 131
2001	2.264	1.413	851
2002	2.089	1.707	382
2003	2.525	2.558	- 33

Kaynak : 2003 DİE Türkiye İstatistik Yıllığı

[2] Gökhan GÜNAYDIN, "Türkiye Ekonomisinin Tarımsal Yapısı ve Gelişimi", **Türkiye Ekonomisi,** T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1579, Eskişehir, Ekim 2004, s. 101
[3] A.k., s.103

Yukarıdaki tablodan da izleneceği üzere, 2003 yılından itibaren, Türkiye'nin tarımsal dışalımı, dışsatımından fazla olarak gerçekleşmektedir.

2003 yılı verilerine göre, Türkiye, 1.8 milyon ton mısır, 1.5 milyon ton ekmeklik buğday, 500 bin ton pamuk, 450 bin ton çeltik dışalımı yapmıştır. Dışalım bedeli olarak tahıllara 400 milyon ABD Doları, yağ bitkilerine 850 milyon ABD Doları, pamuğa ise 500 milyon ABD Doları ödenmiştir.

Türkiye, kahve gibi kendi ekolojisinde yetişmeyen ürünlerin dışalımını yapmak durumundadır. Ancak yukarıda belirtilen ve toplamda 1.8 milyar ABD dolarına yakın dışalım bedeli ödenen tahıl, yağ bitkileri ve pamuk, Türkiye'nin kendi ekolojisinde yetişen ve doğru tarım politikaları uygulandığında kendine yeterliliğin sağlanabileceği ürünlerdir.

Türkiye'nin tarımsal dışsatım verileri incelendiğinde, geleneksel ürünlerin baskın bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu bağlamda 2003 yılında; 134 bin ton fındık dışsatımından 395 milyon dolar, 48 bin ton incir dışsatımından 84 milyon dolar, 276 bin ton yaş ve kuru üzüm dışsatımından 215 milyon dolar, 480 bin ton turunçgil dışsatımından 183 milyon dolar, 72 bin ton zeytinyağı dışsatımından 154 milyon dolar, 104 bin ton tütün dışsatımından 302 milyon dolar gelir elde edilmiştir. 406 bin ton baklagil dışsatımı, ekonomiye 175 milyon dolar sağlamıştır. 542 bin ton buğday unu satışından ise 101 milyon dolar elde edilmiştir.

Veriler, Türkiye'nin tarımsal dışsatımının, geleneksel ürünlere dayandığını göstermektedir. Bu alanda, ülkenin değerlendirilemeyen ve hatta son yıllardaki gelişmelerle geriye giden tarım potansiyelinin altının çizilmesinde yarar görülmektedir.

I.3 - Kırsal Nüfus

Bir ülkenin sosyo-ekonomik açıdan değişim çizgisinin saptanmasında, nüfus ve nüfus hareketlerinin zaman içindeki değişimine ilişkin verilerin kullanılması, oldukça kestirme ve etkin bir yöntemdir. Nüfus, işgücü özelliği ile üretimin önemli unsurlarından birisidir. Öte yandan üretilen ürünlerin tüketilmesi de, nüfusa ve onun sahip olduğu birtakım özelliklere bağlıdır.

Ülkelerin gelişmişlik derecesi açısından konu ele alındığında, nüfus hareketliliği en yoğun olarak gelişmekte olan ülkelerde gözlenir. Azgelişmişlik sarmalını aşamayan ülkelerde, genel olarak nüfusu harekete geçirecek bir önemli değişimden söz edilemez. Öte yandan gelişmiş ülkelerde de toplumsal ve ekonomik dönüşüm büyük oranda tamamlanmış olduğundan, istatistiksel açıdan önemli sayılabilecek bir nüfus hareketliliği yoktur. Gelişmekte olan ülkelerde ise, nüfusun sektörler ve mekanlar arasındaki hareketliliği oldukça yüksektir. Bunda bir yandan özellikle emek yoğun üretim tarzına sahip başlangıç sanayinin ucuz işgücüne duyduğu gereksinim etken olurken, öte yandan kırdaki yaşam koşullarının ve gelir düzeyinin sınırlılığı önemli rol oynar.

Aşağıdaki tablo, Türkiye'de ilk sayımın yapıldığı yıl olan 1927'den 2000 yılına dek olan süreç içerisinde ülke nüfusunun değişimini göstermektedir.

Tablo 3 : Türkiye'de Nüfusun Gelişim Seyri

SAYIM YILLARI	KIRSAL NÜFUS		KENTSEL NÜFUS		GENEL NÜFUS	
	SAYI	ORAN (%)	SAYI	ORAN (%)	SAYI	NÜFUS ARTIŞ ORANI (%)
1927	10.342.391	75.8	3.305.879	24.2	13.648.270	-
1935	12.355.376	76.5	3.802.642	23.5	16.158.018	2.11
1940	13.474.701	75.6	4.346.249	24.4	17.820.950	1.96
1945	14.103.701	75.1	4.687.102	24.9	18.790.174	1.06
1950	15.702.851	75.0	5.244.337	25.0	20.947.188	2.17
1955	17.137.420	71.2	6.927.343	28.8	24.064.763	2.78
1960	18.895.089	68.1	8.859.731	31.9	27.754.820	2.85
1965	20.585.604	65.6	10.805.817	34.4	31.391.421	2.46
1970	21.914.075	61.6	13.691.101	38.4	35.605.176	2.52
1975	23.478.651	58.2	16.869.068	41.8	40.347.719	2.50
1980	25.091.950	56.1	19.645.007	43.9	44.736.957	2.07
1985	23.798.701	47.0	26.865.757	53.0	50.664.458	2.49
1990	23.146.684	41.0	33.326.351	59.0	56.473.035	2.17
2000	23.735.567	35.0	44.109.336	65.0	67.803.927	1.83

Kaynak : DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1990 ve 2000 yılı sonuçlarından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tablonun analizinde öne çıkan sonuçlar şöyle özetlenebilir; Yetmiş yıllık süreç içerisinde nüfus yaklaşık 5 kat artmakla birlikte, nüfus artış oranı giderek düşmektedir. 1927'de her 4 kişiden yalnızca biri kentlerde yaşarken, 2000 yılında Türkiye'nin kentsel nüfusunun toplam nüfusa oranı % 65'ler düzeylerine ulaşmıştır. Başka bir deyişle Cumhuriyet'in başında % 75 düzeyinde olan kırsal nüfus 1950'lere kadar sabit kaldıktan sonra, kentlere doğru hareketlenmeye başlamış, özellikle 1980 sonrası bu hareketlilik kır nüfusunun mutlak azalma eğilimine girmesiyle bir göç dalgasına dönüşmüştür. Türkiye'de ilk kez 1980-1985 döneminde kırsal nüfus mutlak olarak azalmaya başlamıştır.

I.4 – Tarımsal Uğraş – Hane Halkı İlişkisi

Türkiye'de tarım sektörü, özellikle ülkenin kırsal sosyo-ekonomik yapısının başat sektörü niteliğindedir.

Aşağıdaki tablo, 1980 – 2001 yılları arasında, hane halkı sayısı ve tarımsal faaliyet ilişkisinin değişime ilişkin veriler içermektedir;

Tablo 4 : Yerleşim yeri ve tarımsal faaliyette bulunmasına göre hane halkı sayısı

	TÜRKİYE		
Tarım	**1980**	**1991**	**2001**
Toplam yerleşim yeri sayısı	36.126	36.371	37.009
Toplam hane halkı sayısı	3.794.072	4.764.006	5.160.264
Tarımsal faaliyette bulunmayan hane halkı sayısı	359.909	672.476	1.462.521
Tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı	3.434.163	4.091.530	3.697.743

Kaynak: DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no: 2898, Temmuz 2004, Ankara, s.29

1980, 1991 ve 2001 yılı sayım sonuçlarına göre karşılaştırmalar yapan yukarıdaki tablodan da izleneceği üzere, toplam yerleşim yeri sayısı 1991'de 1980'e göre % 0.68 oranında, 2001'de 1991'e göre % 1.77 oranında artış göstermektedir. Bu sonuçlara göre son yirmi yılda yerleşim yeri sayısında % 2.46 oranında artış söz konusudur.

Toplam hanehalkı sayısı 1980, 1991 ve 2001 itibariyle karşılaştırıldığında, 1991'de 1980'e göre % 25.56 oranında, 2001'de 1991'e göre % 8.32 oranında artmıştır. Son yirmi yılda toplam hanehalkı sayısında % 36.01 oranında artış olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan, 1980 yılında Türkiye kırsalında bulunan toplam hane halkının % 90'ı tarımsal faaliyette bulunurken, aynı oran 1991 yılında % 86'ya, 2001 yılında ise % 71'e gerilemiştir. Toplam hanehalkı sayısında her üç sayım sonucunda artış görülürken, tarımsal faaliyette bulunan hanehalkı sayısında 1991'de 1980'e göre % 19.14 oranında artış görülmüş, ancak 2001'de 1991'e göre % 9.62 oranında azalış kaydedilmiştir.

Tarımsal faaliyette bulunan hanehalkı sayıları, tarımsal bölgeler itibari ile önemli farklılıklar göstermektedir. Toplam hanehalkı içinde tarımsal faaliyette bulunan hanehalkı oranının en yüksek olduğu bölge % 80.82 ile Kuzeydoğu Bölgesi, en düşük olduğu bölge ise % 43.47 ile Marmara Bölgesi'dir.

Tarımsal faaliyette bulunan hanehalkı oranı Ortakuzey, Kuzeydoğu, Güneydoğu, Ortadoğu, Ortagüney ve Karadeniz Bölgelerinde Türkiye ortalamasının üzerinde, Ege, Marmara ve Akdeniz Bölgelerinde Türkiye ortalamasının altında gerçekleşmiştir.

Aynı karşılaştırma tarımsal faaliyette bulunmayan hanehalkı sayısında yapıldığında, 1991'de 1980'e göre %86.85 oranında, 2001'de 1991'e göre %117.48 oranında bir artış görülmektedir.

1980 – 2001 aralığında, Türkiye kırsalındaki yerleşim yeri sayısı % 2.44 artarken, hane halkı sayısı % 36 oranında artmıştır. Aynı dönemde, tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı ancak % 7.67 oranında artarken, tarımsal faaliyette bulunmayan hane halkı sayısında % 86.84 oranında artış gerçekleşmiştir.

1980 ve 1991 tarım sayımlarında olduğu gibi, - 5.000 nüfus ölçütü (Nüfusu 5.000'den aşağı olan yerleşim yerleri) kullanıldığında, temel tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı, yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, 2001 yılı sayımında 3.697.743 olarak saptanmıştır. Diğer taraftan, aynı sayımda, - 25.000 ölçütü kullanıldığında, temel tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı 4.106.983 olarak ortaya çıkmaktadır.[4]

Bu noktada, tarımsal faaliyette bulunmayan hane halkı sayısındaki artışın yorumlanması önem kazanmaktadır.

Tarımsal gelir olanakları azalan ve bu bağlamda kendini yeniden üretebilme gücünden yoksun kalan hane halkı üyelerinin bir kısmının tarım dışı geçici ve çoklu işlerde ücret karşılığı çalışmaya başlamaları, bu sonucun ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır. Yapılan araştırmaların sonuçlarına göre [5], kırsal işgücünün % 22.9'u, yani yaklaşık dörtte biri imalat sanayii, ticaret, ulaştırma, inşaat, toplum hizmetleri gibi tarım dışı gelir getiren iktisadi faaliyet kollarında çalışmaktadır.

Sonuçlar, tarımsal işgücünün bir kısmının, kendini yeniden üretebilmek için emek gücünü satmak ya da ek iş yapmak zorunda kaldığını ortaya koymaktadır.

---

[4] DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı, Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları, Ankara, Temmuz 2004, s.39

[5] Sözü edilen sonuçları üretildiği çalışmada, (Özgür TEOMAN, "Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartşmalarına Bir Katkı", Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi Cilt: 3, Sayı: 3, Kış 2001, s.41 – 60), DİE Hane Halkı İşgücü Anketi (1999) sonuçlarının derlenmesi yoluyla hazırlanmış aşağıdaki tablo ve veriler kullanılmış ve aşağıdaki eşitlikler yazılmıştır;

Tarımsal işgücü		12.293.000
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	(x)	9.477.000
Madencilik ve Taşocakçılığı	(a)	83.000
İmalat Sanayii	(b)	577.000
Toptan ve Perakende Ticaret	(c)	670.000
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	(d)	256.000
Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	(e)	761.000
İnşaat ve Bayındırlık İşleri	(f)	365.000
Diğer İktisadi Faaliyet Kolları	(g)	104.000

Kırsal İşgücü (LK) = X+Y
Y = a + b + c + d + e + f + g
Y / LK = % 22.9
X / LK = % 77.1

[3] Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, DİE 2001 Yılı Verileri, Ocak 2003.

I.5 – Tarımsal Uğraş – İstihdam İlişkisi

Türkiye'de 1988 – 2003 yılları arasında istihdamın değişimi, aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 5 : Sivil İstihdamın Sektörel Dağılımı (15+ yaş, Bin Kişi ve %)

YILLAR	Toplam İstihdam			Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık			TOAB istihdamının toplam istihdamdaki payı (%)
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
1988	12.519	5 235	**17.755**	4 231	4 019	**8.249**	46.46
1989	12 548	5 674	**18.222**	4 292	4 347	**8.639**	47.40
1990	12 902	5 637	**18 539**	4 372	4 319	**8 691**	46.87
1991	13 395	5 893	**19 288**	4 659	4 553	**9 212**	47.76
1992	13 682	5 778	**19 459**	4 553	4 166	**8 718**	44.80
1993	13 723	4 777	**18 500**	4 569	3 293	**7 862**	42.49
1994	14 191	5 815	**20 006**	4 659	4 154	**8 813**	44.05
1995	14 628	5 958	**20 586**	4 811	4 270	**9 080**	44.10
1996	15 067	6 127	**21 194**	4 840	4 420	**9 259**	43.68
1997	15 400	5 805	**21 204**	4 899	3 939	**8 837**	41.67
1998	15 687	6 092	**21 779**	4 909	4 130	**9 039**	41.50
1999	15 713	6 335	**22 048**	4 647	4 209	**8 856**	40.16
2000	15 780	5 800	**21 580**	4 261	3 508	**7 769**	36.00
2001	15 555	5 969	**21 524**	4 309	3 780	**8 089**	37.58
2002	15 232	6 122	**21 354**	3 784	3 674	**7 458**	34.92
2003	15 256	5 892	**21 147**	3 718	3 447	**7 165**	33.88

Kaynak: DİE, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları, 2003, Ankara verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Yukarıda belirtilen kaynakta, "tarım-ormancılık-avcılık ve balıkçılık" dışındaki iş alanları, (a) Madencilik ve taşocakçılığı, (b) İmalat sanayii, (c) Elektrik-gaz ve su işleri, (d) İnşaat ve bayındırlık işleri, (e) Toptan ve perakende ticaret ile lokanta ve otel işleri, (f) Ulaştırma-haberleşme ve depolama işleri, (g) Mali kurumlar-sigorta-taşınmaz mallara ait işler ve kurumların yardımcı iş hizmetleri olarak sayılmaktadır.

İstihdamın sektörel dağılımının değişimi, son onbeş yıllık süreçte tarımın istihdamdaki payının % 46'dan % 34'e gerilediğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık sanayii istihdam düzeyi, ancak % 18.9 dolayındadır.

GSMH içindeki payı % 11.36 olan tarımın istihdam içindeki payının % 34 olmasına karşın; imalat sektörü, enerji sektörü, ticaret sektörü ve ulaştırma sektöründe, sektörlerin GSMH içindeki payları, istihdam içindeki paylarından daha yüksektir. Mali kurumlar GSMH'ya katkılarından daha yüksek bir istihdam katkısı sağlarken, inşaat sektörünün her iki açıdan payları birbirine eşittir. [6]

[6] Nurhan YENTÜRK, "Ulusal Gelirin Yapısı ve Gelişimi", **Türkiye Ekonomisi,** T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1579, Eskişehir, Ekim 2004, s. 26

Kırsal nüfus (% 65), tarımın GSMH'ya katkısı (% 11.36), istihdam içinde tarım sektörünün payı (% 33.88) ve tarımda kişi başına düşen GSMH (1.384 ABD Doları) rakamları birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye tarımının barındırdığı atıl istihdam düzeyine ilişkin kestirimlerde bulunmak kolaylaşmaktadır.

Ancak atıl istihdam düzeyi, tek başına tarım sektörünün sorunu olarak değerlendirilemez. Ülkede başta sanayii olmak üzere, diğer sektörlerin istihdam emme kapasitesinin artmaması, tarım sektöründen fazla nüfusun çekilmesi süreci önünde en büyük engeli oluşturmaktadır.

Kriz dönemleri, bu yapıyı olanca çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. 2001 sonu ve 2002 başlarında ülkenin yaşadığı iki büyük ekonomik krizden sonra genel istihdam düzeyinde önemli daralmalar yaşanırken; yalnızca tarım sektörünün istihdam düzeyi yükselmiştir. Bunun, sektördeki bir canlanma ile ilgili olmadığı açıktır.

Konu ile ilgili bir başka önemli gelişme de, sektördeki kadın istihdamı ile ilgilidir. Tarım sektörü, kadın işgücünün en yoğun olduğu sektör konumundadır. 2003 yılı itibariyle, genel istihdamda kadınların payı % 27.86 düzeyinde iken, aynı oran, tarım sektöründe % 48.10'a çıkmaktadır. Yine 1999 yılı verilerine göre, kadınların %72.2.'si tarım kesiminde çalışmaktadır. 1990 – 2000 yılları arasında kadınların genel istihdamında % 34'ten % 28'e olmak üzere % 6'lık bir daralma olmasına karşın, aynı zaman diliminde tarım istihdamındaki kadınların payı % 49'dan %49.2'ye yükselmiştir. Bu sonuç, "tarımın kadınsallaşması (feminizasyonu)" olarak nitelenebilir.

Tarımın kadınsallaşması, krizler sarmalındaki Türkiye kırsalında kadın emeğinin konumlanışına işaret etmektedir. Kırdan kente göç, erkekler için işgücüne katılımda küçük bir düşüşe neden olurken, kadınların neredeyse tamamının işgücü dışında kalması sonucunu doğurmaktadır. Tarım sektörü ise, emek yoğun ve az getiri sağlayan özellikleri ile öncelikle erkek işgücü tarafından terk edilen bir üretim alanı olma özelliği taşımaktadır. Bu sonuç, "tarımın kadınsallaşması" nın, kadın emeğinin giderek daha çok istismara açık hale gelmesine ilişkin bir kavramsallaştırma olduğunu ortaya koymaktadır.

Kadınların emek piyasasında konumlanışı, kentlerde farklı "boyutlar kazanmaktadır". Kırsalda tarımsal üretim alanında "ücretsiz emek sağlayıcı" olan kadın, kentte birçok ferdi çeşitli işlerde çalışan aile içinde diğer çalışanlara destek olma yanında, "gündeliğe gitme", "evde fason üretim yapma" gibi faaliyetlerle sosyal güvenlikten yoksun çalışma ilişkilerine girmektedir.

İstihdamın mekana göre konumlanmasında da, tarım sektörü ayırıcı özelliklere sahiptir. Türkiye'de toplam istihdamın % 54.1'i bucak ve köylerde konumlanmışken, aynı oran tarım sektöründe % 96.2'ye çıkmaktadır.

Bucak ve köylerde yaşayan işgücünün cinsiyete göre dağılımına ilişkin veriler incelendiğinde ise, kadınların % 31'inin okuma yazma bilmediği, buna karşılık aynı oranın erkeklerde % 9'a düştüğü görülmektedir.

Diğer taraftan, tarım kesiminde istihdam edilenlerin % 1.1'i ücretli, % 5.1'i yevmiyeli, %0.6'sı işveren, % 39.4'ü kendi hesabına çalışan ve % 53.8'i ücretsiz aile işçisi durumundadır. Başka bir deyişle, tarım sektöründeki faal nüfusun % 91'i fiilen kendi işinde veya aile işletmesinde çalışmaktadır.

Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, tarım sektöründe genel olarak aile işletmesi için ücretsiz çalışma biçiminin egemen olduğu, işgücünün büyük oranda bucak ve köylerde konumlandığı, sektörde giderek artan bir kadın işgücü yapısının varlığı ve buna koşut olarak eğitim düzeyinin düşüklüğü not edilmelidir.

I.6 –Türkiye Arazi Kullanımı

Türkiye'nin arazi kullanış biçimlerinin 1980 – 2001 yılları aralığındaki değişimi, aşağıda verilmektedir;

Tablo 6 : Türkiye Arazi Kullanış Biçimleri (dekar)

	1980	1991	2001
Toplam arazi	**801 292 776**	**662 195 339**	**646 577 070**
İşlenmeyen arazi	**653 857 187**	**487 714 426**	**469 843 563**
Nadas	50 046 065	36 551 557	35 970 264
Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi	49 953 520	21 606 845	18 975 870
Daimi çayır ve otlak arazisi	141 472 021	123 776 198	141 280 608
Koruluk ve orman arazisi	234 873 701	192 376 486	181 570 476
Tarıma elverişsiz arazi	177 511 880	113 403 340	92 046 345
İşlenen alan	**147 435 589**	**174 480 913**	**176 733 507**
Tarla	124 883 065	145 178 100	146 873 522
Sebzelik ve çiçek bahçeleri	4 110 197	5 929 902	5 532 815
Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler	18 442 327	23 372 911	24 327 170

Kaynak: DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no: 2898, Temmuz 2004, Ankara, s.31 verilerinden hesaplanmıştır.

2001 yılı GTS Köy Genel Bilgi Anketi sonuçlarına göre toplam 668 781 782 dekar arazinin %27,63'ü koruluk ve orman arazisi (fundalık ve makilik dahil), %22,78'i tarla arazisi, %21,86'sı daimi çayır ve otlak (mera) arazisi, %14,47'si tarıma elverişsiz arazi (taşlık, bataklık, çorak arazi, yerleşim arazisi, mezarlık, harman yeri vb. dahil), %5,60'ı nadas arazisi, %3,87'si meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler için ayrılan arazi (kavaklık-söğütlük dahil), %2,91'i tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan arazi, %0,88'i sebze ve çiçek bahçeleri arazisi (örtü altı dahil) şeklinde kullanılmaktadır.

2001 yılı verilerinden de izleneceği üzere, Türkiye yüzölçümünün ancak 176 milyon dekarında işlemeli tarım yapılmakta olup, bunun da yine 146 milyon dekarını tarla arazileri oluşturmaktadır. Yaklaşık 36 milyon dekar nadas alanı ve yaklaşık 19 milyon dekar kullanılmayan arazinin toplamı olan 55 milyon dekar alan ise, tarıma elverişli olduğu halde, su yokluğu ve tarımsal faaliyetlerin ekonomik olmaktan çıkması, göç vb. nedenlerle işlenememektedir.

Toplam yerleşim yeri arazisi ve bu arazinin kullanılış biçimi 1980, 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımı (GTS) Köy Genel Bilgi Anketi sonuçlarına göre karşılaştırıldığında, toplam arazinin, 1991'de 1980'e göre % 17.36 oranında, 2001'de 1991'e göre % 2.36 oranında azaldığı görülmüştür. Son yirmi yılda sayım kapsamında bulunan yerleşim yerlerinin arazilerinde % 19.31 oranında azalma olduğu görülmektedir.

Son on yılda, toplam arazinin %0,9'unda kullanım açısından değişiklik meydana gelmiştir. Değişikliğe uğrayan toplam arazinin %64'ü tarım arazisinden, %7'si koruluk ve orman arazisinden oluşmaktadır.

Değişikliğe uğrayan toplam tarım arazisinin %29'u ile değişikliğe uğrayan toplam koruluk ve orman arazisinin %16'sı yapılaşma alanı ve turizm alanı haline gelmiştir.

Tarla arazisinde, 1991'de 1980'e göre % 16.25 oranında, 2001'de 1991'e göre % 1.17 oranında bir artış olmuştur.

Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkilerin kapladığı alanda, 1991'de 1980'e göre %26.74, 2001'de 1991"e göre %4.08 oranında artış olmuştur.

Sebze ve çiçek bahçelerinin (örtü altı dahil) kapladığı alanda, 1991'de 1980'e göre %44.27 oranında bir artış olurken 2001'de 1991'e göre %6. 70 oranında bir azalış görülmektedir.

Nadas alanında, 1991'de 1980'e göre %26.96 oranında bir azalma söz konusu iken 2001'de 1991'e göre %1.59 oranında bir azalma olduğu görülmüştür.

Tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan arazi, 1991'de 1980'e göre %56.75 oranında, 2001'de 1991'e göre %12.18 oranında azalmıştır.

Daimi çayır ve otlak arazisi, 1991'de 1980'e göre %12.51 oranında azalırken 2001'de 1991'e göre %14.14 oranında artmıştır.

Koruluk ve orman arazisi, 1991'de 1980'e göre %18.09 oranında, 2001'de 1991'e göre %5.62 oranında azalmıştır.

Tarıma elverişsiz arazi, 1991'de 1980'e göre %36.12 oranında azalmış, 2001'de 1991' e göre ise %18.85 oranında azalmıştır.

2001 GTS Köy Genel Bilgi Anketi sonuçlarına göre arazi kullanım biçimi bölgelerin coğrafi özelliklerine göre büyük farklılık göstermektedir. Örneğin, Türkiye genelinde tarla arazisi toplam şlenen alanlarının %22,78'ini oluşturmakta iken bu oran %30,16 ile Marmara Bölgesinde en yüksek, %13,79 ile Karadeniz Bölgesinde en düşük seviyesindedir.Türkiye'de ekilen örtü altı dahil sebze alanlarının oransal olarak Ege ve Marmara Bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkilerin alanının en yüksek olduğu bölgemiz %10,40 ile Karadeniz bölgesidir. Bu bölgeyi, %8,16 ile Ege bölgesi izlemektedir.

Tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan arazi oranının en yüksek olduğu bölge %5,11 ile Karadeniz Bölgesi iken en düşük olduğu bölge %1,61 ile Akdeniz Bölgesidir.

Türkiye'de daimi çayır ve otlak arazi oranının en yüksek olduğu bölge %51,17 ile Kuzeydoğu Bölgesi, en düşük olduğu bölge ise %7,29 ile Ege Bölgesidir.

Türkiye'de nadas alanı oranı %5,60 olup bu oran Ortakuzey ve Ortagüney bölgelerinde Türkiye ortalamasının iki katı iken (%10 düzeylerinde), Marmara Bölgesinde %1,87 ile en düşük düzeydedir.

I.7 – Arazi – mülkiyet ilişkileri

Türkiye'de işletme büyüklüğüne göre işletme sayıları ve işletmelerin tasarrufunda bulunan arazi miktarı aşağıda verilmektedir;

Tablo 7 : Arazi – Mülkiyet İlişkileri A. İşletme sayısı B. Arazi (dekar)

		TÜRKİYE, 1991	**TÜRKİYE, 2001**
TOPLAM	**A**	**3.966.822**	**3.021.190**
	B	**234.510.993**	**184.329.487**
5'den az	**A**	251.686	177.893
	B	667.059	481.605
5 – 9	**A**	381.287	290.327
	B	2.511.091	1.951.672
10 – 19	**A**	752.156	539.507
	B	10.042.501	7.374.515
20 – 49	**A**	1.274.609	950.539
	B	38.668.961	29.523.341
50 – 99	**A**	713.149	559.999
	B	46.750.693	38.123.216
100 – 199	**A**	383.323	327.330
	B	49.216.633	43.881.626
200 – 499	**A**	173.774	153.668
	B	46.487.432	42.076.313
500 – 999	**A**	24.201	17.431
	B	14.982.493	11.218.554

1.000 – 2.499	**A**	10.266	4.198
	B	13.856.621	5.476.930
2.500 – 4.999	**A**	1.930	222
	B	6.538.082	695.541
5.000 - +	**A**	441	56
	B	4.789.427	3.526.174

Kaynak: www.die.gov.tr , 1991 ve 2001 Genel tarım sayımı, Tarım işletmeleri (hanehalkı) araştırma sonuçları

Yukarıdaki tablo, köylülük ve sosyal statü ilişkileri açısından incelenebilir duruma getirildiğinde, aşağıdaki özet çizelge ortaya çıkmaktadır.

Tablo 8 : Arazi – Mülkiyet İlişkileri A. İşletme sayısı B. Arazi (dekar)

		TÜRKİYE, 1991		**TÜRKİYE, 2001**	
		Sayısal	**%**	**Sayısal**	**%**
İşletme	**A**	**3 966 822**	**100**	**3 021 190**	**100**
Büyüklükleri (da)	**B**	**234 510 993**	**100**	**184 329 487**	**100**
Yoksul köylüler	A	2 659 738	67	1 958 266	65
50' den az	B	51 889 612	22	39 331 133	21
küçük köylüler	A	713 149	18	559 999	19
50 – 99	B	46 750 693	20	38 123 216	21
orta köylüler	A	557 097	14	481 018	16
100 – 499	B	95 704 065	40	85 957 939	47
zengin köylüler	A	24 201	0.6	17 431	0.6
500 – 999	B	14 982 493	6	11 218 554	6
Toprak ağası, kapitalist toprak	A	12 637	0.32	4 476	0.14
sahibi 1000– +	B	25 184 130	10.73	9 698 645	5.26

Kaynak: www.die.gov.tr verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.
NOT : Değerlendirme kolaylığı sağlaması bakımından, rakamlar tama iblağ edilmiştir.

2001 yılı Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre tüm köyler ve nüfusu 25.000'den az olan il ve ilçe merkezlerinde tarımsal faaliyetle uğraşan 4.106.983 hanehalkı ile 221.562.345 dekar işlenen arazi tespit edilmiştir. Nüfusu 5.000'den az yerleşim yerlerinde ise 3.697.743 "tarım işletmesi" bulunmaktadır. Diğer taraftan, toplam hanehalkı sayısı 6.189.351, toplam arazi 668.781.782 dekardır.

1991 Genel Tarım Sayımı sonucuna göre Türkiye'de tarım işletmelerinin %99.45'i 2001'de ise %99.77'si tek bir hanehalkı işletmesidir. Yasal durumu birden fazla hanehalkı ortaklığı olan işletmelerin toplam tarım işletmeleri içindeki oranı 1991 GTS''de %0.54 iken 2001 GTS' de %0.22'ye düşmüştür.

Türkiye'de hem bitkisel üretim hem de hayvancılık yapan işletmeler, 1991 GTS' de toplam işletmelerin %72.14'ünü oluştururken bu oranın 2001 GTS' de %67.42'ye düştüğü, yalnız hayvancılık yapan işletmeler %3.43'ünü oluştururken %2.36'ya düştüğü buna karşılık yalnız bitkisel üretim yapan işletme oranının %24.43'den %30.22'ye yükseldiği görülmektedir.

1980 Genel Tarım Sayımı sonucuna göre Türkiye'de ortalama işletme büyüklüğü 65.8 dekar, 1991'de 59.1 dekar 2001'de ise 61.01 dekar olarak belirlenmiştir.

Türkiye'de tarımsal işletmeler, 1991 GTS'de %32,13, 2001 GTS'de %31,46 oranları ile 20-49 dekar arazi grubunda yoğunlaşmıştır.

Şekil 1: İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme Sayısı

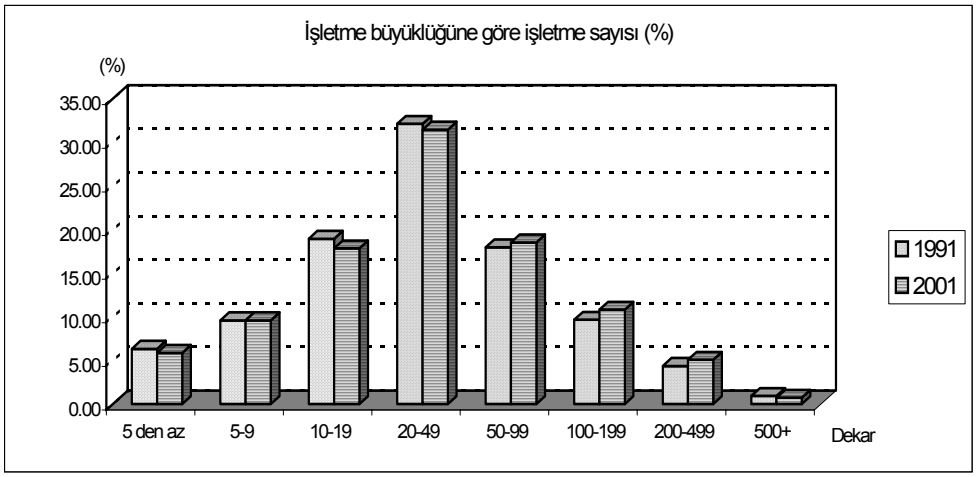

Türkiye'de tarımsal işletmelerin tasarrufunda bulunan arazi her iki sayım sonucuna göre 100-199 dekar arazi grubunda yoğunlaşmış ancak 1991 GTS'de bu gruptaki arazi, toplam arazinin %20,99'unu, 2001 GTS'de ise %23,81'ini oluşturmaktadır.

Şekil 2 : İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme Tasarrufunda Bulunan Arazi

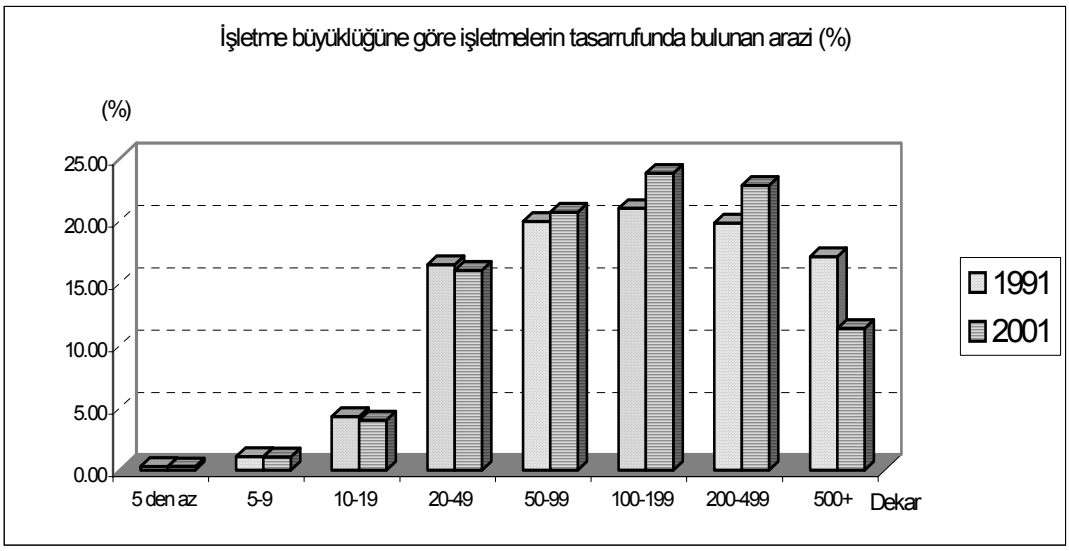

1980 Genel Tarım Sayımı sonucuna göre Türkiye'de ortalama arazi parça büyüklüğü 9.82 dekar, 1991'de 10.85 dekar, 2001'de ise 14.96 dekar olarak belirlenmiştir.

Türkiye'de tarımsal işletmelerin parçalılığı da yüksektir. 1991 verilerine göre arazi parçalılık durumu aşağıdaki şekildedir:

Tablo 9 : Arazi Parçalılık Durumu

İşletmelerde arazi parça sayısı	İşletme sayısı (1000)	%	Toplam parça sayısı (1000)	%
1-3	1716	43,3	3306	15
4-5	904	22,8	4049	19
6-9	760	19,1	5365	25
>=10	587	14,8	8804	41

Kaynak: DİE. Tarım İstatistikleri Özeti (çeşitli yıllar). Ankara.

Tarımsal işletmelerin küçük ve parçalı olması, işletmenin teknoloji, bilgi, sermaye kullanımını olumsuz etkilemekte, ortalama işletme maliyetlerini yükseltmekte ve verimsizlik sarmalı yaratmaktadır.

Arazinin işletilmesinde ortaya çıkan tasarruf ilişkileri ise, şöyle bir görünüm sergilemektedir;

1991 GTS ve 2001 GTS Tarımsal İşletmeler Anketi sonuçlarına göre Türkiye'de tarımsal işletmelerin büyük bir kısmı (sırasıyla % 92.57 ve % 81.34) yalnız kendi arazisini işletmektedir.

Türkiye'de kendi arazisi olmayıp başkasından kira, ortakçılık, yarıcılık vb. şekillerde tuttuğu araziyi işleten işletmelerin toplam işletme içindeki oranı 1991 GTS'de %1.65 iken 2001 GTS'de %3.56'ya yükselmiştir.

Kendi arazisi olmayan işletmelerin 1991 GTS'de %71.27'si, 2001 GTS'de %51.03'ü yalnız kira ile arazi işlettikleri belirlenmiştir.

Diğer taraftan, hayvancılık işletmelerinde de benzer yapısal sorunlar bulunmaktadır.

Örneğin, süt sığırcılık işletmelerinin yüzde 84 gibi önemli bir bölümü sadece 1-4 baş hayvana sahip bulunmaktadır. Faal durumda bulunan sığır besi işletmelerinin ise yüzde 87'si 10 baş'ın altında hayvana sahiptir. Koyunculuk işletmelerinin yüzde 72,2'sinde ise ortalama koyun sayısı 50 başın altındadır.

Tarımsal işletmelerde uzmanlaşma alanında hiçbir iyileşme sağlanamamıştır. 1970 yılı verilerine göre işletmelerin % 83,3 gibi önemli bir bölümünde bitkisel ve hayvansal üretimin birlikte yürütüldüğü geleneksel polikültür bir yapı bulunmaktadır. İşletmelerden % 7,3'ü yalnızca bitkisel üretimde; % 9,4'ü ise sadece hayvansal üretimde uzmanlaşmış durumdadır.

2001 yılı verilerine bakıldığında polikültür işletme oranında % 15,9'luk bir azalma ve bitkisel üretimde uzmanlaşan işletmelerin oranında % 21,7'lik bir artış meydana gelmişse de; hayvansal üretimde uzmanlaşmış işletmelerde gerileme devam etmiştir;

Tablo 10. Kırsal Kesim İşletmelerinin İhtisaslaşma Durumu (%)

Yıllar	Polikültür İşletmeler	Bitkisel Üretim İşletmeleri	Hayvansal Üretim İşletmeleri
1970*	83,30	7,30	9,40
1980*	86,30	11,45	2,52
1991*	72,14	24,43	3,43
2001**	67,40	29,00	3,60

Kaynak: *DİE. Tarım İstatistikleri Özeti (çeşitli yıllar). Ankara.
**www.die.gov.tr (2001 yılı Genel Tarım Sayımı Geçici Sonuçları)

Bu durum uygulanan politikalarda hayvancılık sektörünün ihmal edildiğinin ve dolayısıyla hayvan üretici ve yetiştiricilerinin üretimden uzaklaştıklarının en belirgin göstergesidir.

I.8 – Tarımsal Üretim Yapılarında Değişim

Tarım politikalarının temel hedeflerinden birisi, kuşkusuz, ülkenin kendi nüfusunu nitelik ve nicelik olarak besleyebilecek bir tarımsal üretim gerçekleştirebilmesidir. Bu hedef, tarımsal üretim artışının, nüfus artış hızına eşit veya ondan yüksek olması ile sağlanabilir.

Aşağıdaki tablo, 1985 – 2001 yılları aralığında, Türkiye'nin tarımsal üretim artış hızı ile nüfus artış hızını karşılaştırmaktadır.

Tablo 11: Türkiye Tarımında Büyüme Hızı ve Nüfus Artış Hızı Karşılaştırması (%) – 1985 / 2001

Yıllar	Tarımsal Üretim	Toplam Nüfus
1985 – 1989	0.8	2.5
1990 – 1994	1.6	2.2
1995 – 1999	1.6	1.9
2000 - 2001	0.5	1.8

Kaynak : DPT ve DİE , (aktaran) :Kazgan, Gülten, **Tarım ve Gelişme,** İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, Aralık 2003, İstanbul

Tablo verilerinden de izleneceği üzere, nüfus artış hızının düşme eğilimi göstermesi nedeniyle, 1990 – 1999 yılları aralığında 1.6'lık bir tarımsal üretim artış hızında istikrar sağlayan Türkiye makası kapatmaya başlamış; ancak 2000 yılı sonrasında üretim artış hızında görülen gerileme ile makas yeniden açılmıştır.

Aşağıda, bitkisel ve hayvansal üretim yapılarındaki değişim incelenmektedir;

I.8.1 – Bitkisel Üretim Yapılarında Değişim

Türkiye'de tarımsal üretimin bileşiminde bitkisel üretim hakim durumdadır.

Aşağıdaki tablo, 1998 – 2002 yılları aralığında, temel bitkisel üretim rakamlarındaki değişimi ortaya koymaktadır;

Tablo 12: Bitkisel Üretimde Değişim **(milyon ton)**

Ürünler	1998	1999	2000	2001	2002
Tarla Ürünleri	**68 285**	**59 343**	**63 433**	**54 193**	**60 103**
Tahıllar	33 061	28 750	32 109	29 427	30 687
Baklagiller	1 599	1 360	1 316	1 455	1 640
Endüstri bitkileri	23 497	18 217	19 963	13 757	17 777
Yağlı tohumlar	2 407	2 309	2 253	2 171	2 515
Yumru bitkiler	7 720	8 708	7 791	7 383	7 485
Sebzeler	**21 152**	**22 083**	**22 358**	**21 931**	**23 699**
Yaprağı yenenler	1 599	1 634	1 671	1 670	1 684
Baklagil sebzeler	603	622	660	648	686
Meyvesi yenenler	18 247	19 123	19 284	19 880	20 596
Soğansı, yumru ve kök	621	629	653	645	643
Diğer sebzeler	83	77	90	88	90
Meyveler	**13 933**	**13 069**	**14 179**	**13 078**	**14 065**
Yumuşak çekirdekliler	2 922	2 969	2 501	2 928	2 666
Taş çekirdekliler	3 110	1 966	3 357	2 164	3 133
Turunçgiller	1 943	2 263	2 222	2 478	2 493
Sert kabuklular	826	786	758	860	843
Üzümsü meyveler	4 154	3 989	4 183	3 824	4 138
Çay	979	1 096	758	825	792

Kaynak: DİE. Tarım İstatistikleri Özeti, 2003

Tablo verilerinden de izleneceği üzere, 2002 yılı itibariyle, toplam bitkisel üretim miktarı yaklaşık 98 milyon ton olup, bunun 60.1 milyon tonu tarla ürünlerine, 23.7 milyon tonu sebzelere, 14 milyon tonu ise meyve ürünlerine aittir. Bu bağlamda, bitkisel üretimin % 61.4'ü tarla ürünleri, %24.2'si sebzeler ve %14.4'ü meyvelerden oluşmaktadır.

Tablodan da izleneceği üzere, 1998 – 2002 yılları aralığında tarla ürünlerinde 8 milyon ton civarında bir azalma söz konusudur. Sebzelerde yaklaşık 2.5 milyon tonluk bir artış varken, meyve üretiminde bir değişme gözlenmemektedir.

Tahıllar grubunda, seçilmiş ürünlerde, 1985 – 2003 yılları ekiliş – üretim ve verim değişimleri, aşağıdaki tabloda verilmektedir;

Tablo 13: Seçilmiş Tahıl Ürünlerinde Ekim Alanı, Üretim ve Verim Değişimi

(bin ton)

Ekilen alan (Hektar)	Buğday	Arpa	Mısır(Dane)	Pirinç
1985	9 350 000	3 350 000	567 000	62 000
1990	9 450 000	3 350 000	515 000	53 000
1995	9 400 000	3 525 000	515 000	50 000
2000	9 400 000	3 629 000	555 000	58 000
2001	9 350 000	3 640 000	550 000	59 000
2002	9 300 000	3 600 000	500 000	60 000
2003	9 100 000	3 400 000	560 000	65 000
Üretim (Ton)				
1985	17 000 000	6 500 000	1 900 000	162 000
1990	20 000 000	7 300 000	2 100 000	138 000
1995	18 000 000	7 500 000	1 900 000	150 000
2000	21 000 000	8 000 000	2 300 000	210 000
2001	19 000 000	7 500 000	2 200 000	216 000
2002	19 500 000	8 300 000	2 100 000	216 000
2003	19 000 000	8 100 000	2 800 000	223 200
Verim (Kg / Hektar)				
1985	1 818	1 940	3 351	2 613
1990	2 116	2 179	4 078	2 604
1995	1 915	2 128	3 689	3 000
2000	2 234	2 204	4 144	3 621
2001	2 032	2 060	4 000	3 661
2002	2 097	2 306	4 200	3 600
2003	2 088	2 382	5 000	3 434

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003

Tablo verilerinden de izleneceği üzere, son yirmi yıllık süreçte, buğday ve arpa ürünlerinin ekim alanı, üretim ve verim rakamlarında, süre ile koşut anlamlı iyileşmeler görülmemektedir. Buna karşın, mısır ve pirinç ürünlerinin verim ve üretim değerlerinde önemli gelişmeler söz konusudur. Bununla birlikte, ülkenin, giderek artan miktarlarda mısır ve pirinç dışalımı yaptığının özellikle altı çizilmelidir.

2003 yılında yapılan toplam 1.8 milyon ton mısır dışalımının 1.1 milyon tonu ABD'den, 357 bin tonu ise Arjantin'den yapılmıştır. Bu iki ülkenin, dünyadaki genetiği değiştirilmiş üretim alanlarında en büyük paya sahip olduğu düşünüldüğünde, mısır dışalımı ile ülkeye giren transgenik mısırların ayrı bir sorun alanı oluşturduğu açıktır.

Bakliyat üretiminde 1985 – 2003 yılları arasında görülen değişim de aşağıda verilmektedir;

Tablo 14: Seçilmiş Bakliyat Ürünlerinde Ekim Alanı, Üretim ve Verim Değişimi
(bin ton)

Ekilen alan (Hektar)	Nohut	Fasulye (Kuru)	Yeşil Mercimek	Kırmızı Mercimek
1985	399 000	150 000	-	-
1990	890 000	171 000	276 000	630 000
1995	745 000	170 000	165 000	475 000
2000	636 000	176 000	82 000	390 000
2001	645 000	175 000	70 000	400 000
2002	660 000	180 000	72 000	420 000
2003	630 000	162 000	62 000	380 000
Üretim (Ton)				
1985	400 000	170 000	-	-
1990	860 000	210 000	216 000	630 000
1995	730 000	225 000	150 000	515 000
2000	548 000	230 000	73 000	280 000
2001	535 000	225 000	60 000	460 000
2002	650 000	250 000	65 000	500 000
2003	600 000	250 000	55 000	485 000
Verim (Kg / Hektar)				
1985	1 003	1 133		
1990	966	1 228	783	1 000
1995	980	1 324	909	1 084
2000	862	1 307	890	718
2001	829	1 286	857	1 150
2002	985	1 389	903	1 190
2003	952	1 543	887	1 276

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti, 1984-2003

Tablo değerlerinden izleneceği üzere, nohut ürününün ekim alanı ve üretiminde bir artış görülmekle birlikte, verim değerleri geriye gitmektedir. Fasulyede, verim artışından kaynaklanan bir üretim artışı söz konusudur. Kırmızı ve yeşil mercimekte ise, verimde ciddi bir artış gözlenmezken, ekim alanı ve üretim miktarında önemli geriye gidişler söz konusudur.

Türkiye'nin bakliyat dışsatımı da, buna koşut olarak azalmakla birlikte, sürmektedir. 2003 yılında Türkiye'nin 24 bin ton fasulye, 13 bin ton mercimek dışalımı yapması, büyümekte olan bir sorun alanına işaret etmektedir.

Endüstri bitkilerinde, 1985 – 2003 yılları ekiliş – üretim ve verim değişimleri, aşağıdaki tabloda verilmektedir;

Tablo 15: Seçilmiş Endüstri Bitkilerinde, Ekim Alanı, Üretim ve Verim Değişimi
(bin ton)

Ekilen alan (Hektar)	Tütün	Şeker Pancarı	Pamuk (saf)	Ayçiçeği	Soya	Patates
1985	176 848	322 449	660 000	643 000	60 260	207 000
1990	320 236	379 853	641 253	716 000	74 000	192 000
1995	209 919	312 251	756 694	585 000	31 000	200 000
2000	236 569	410 023	654 177	542 000	15 000	205 000
2001	195 770	358 763	684 665	510 000	17 000	200 000
2002	191 000	372 468	721 077	550 000	25 500	198 000
2003	*177 254	315 303	* 629 610	545 000	27 000	195 000
Üretim (Ton)						
1985	170 491	9 830 060	518 000	800 000	125 000	4 100 000
1990	296 008	13 985 741	654 600	860 000	162 000	4 300 000
1995	204 440	11 170 569	851 487	900 000	75 000	4 750 000
2000	200 280	18 821 033	879 940	800 000	44 500	5 370 000
2001	144 786	12 632 522	914 404	650 000	50 000	5 000 000
2002	152 856	16 523 166	988 120	850 000	75 000	5 200 000
2003	*160 252	12 622 934	* 900 271	800 000	85 000	5 300 000
Verim (Kg / Hektar)						
1985	964	30 486	785	1 244	2 074	19 807
1990	924	36 819	1 021	1 201	2 189	22 396
1995	974	35 774	1 125	1 538	2 419	23 750
2000	847	45 902	1 345	1 476	2 967	26 195
2001	740	35 211	1 336	1 275	2 941	25 000
2002	800	44 361	1 370	1 545	2 941	26 263
2003	* 904	40 034	* 1 430	1 468	3 148	27 179

Kaynak: DİE, Tarım İstatistiklari Özeti, 1984-2003

Yukarıdaki tablo verilerinden izleneceği üzere, 1985 – 2003 yılları aralığında tütün ürününde ekim alanı ve üretimde önce bir artış görülmüş, ardından 1985 değerlerine doğru bir gerileme yaşanmıştır. Verim değerlerinde de bir geriye gidiş söz konusudur. Şeker pancarında, ekim alanına getirilen sınırlamalar nedeniyle 2000 yılından itibaren üretimde geriye gidişler görülmekle birlikte, verim değerleri artmaktadır. Pamukta, ekim alanı azalmakla birlikte, verimlilikteki artışlar nedeniyle üretim artmaktadır. Ayçiçeğinde ekim alanı azalırken, verimde küçük artışlar nedeniyle üretim sabit kalmaktadır. Soyada, verim artışına karşılık, ekim alanındaki önemli daralmanın bir sonucu olarak üretimde geriye gitmektedir. Patateste ise, ekim alanı azalmasına karşın, verim ve üretimde yükselmeler görülmektedir.

I.8.2 – Hayvansal Üretim Yapılarında Değişim

Türkiye, önemli hayvancılık potansiyeli barındıran bir ülke olmasına karşın, özellikle 1980 sonrası süreçte, hayvan varlığında önemli azalmalar görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda, Cumhuriyet dönemi boyunca, bazı hayvan sayılarındaki değişim gösterilmektedir;

Tablo 16 : Türkiye'deYıllar İtibariyle Hayvan Sayıları (binbaş)

Yıllar	Sığır	Koyun	Kıl Keçi	Ank. Keçisi	Manda
1928	6.934	13.632	8.936	3.170	795
1936	8.329	20.772	10.727	4.295	801
1940	9.759	26.272	11.395	5.501	947
1945	9.810	23.386	12.222	4.026	848
1950	10.123	23.083	14.498	3.966	948
1955	11.059	26.444	16.217	4.816	1.056
1960	12.435	34.463	18.636	5.995	1.140
1965	13.203	33.382	15.305	5.500	1.216
1970	12.756	36.471	15.040	4.443	1.117
1975	13.751	41.366	15.216	3.547	1.051
1980	15.894	48.638	15.385	3.658	1.031
1985	12.466	42.500	11.233	2.103	551
1990	11.377	40.553	9.698	1.279	371
1995	11.789	33.791	8.397	714	255
2000	10.761	28.492	6.828	373	146
2001	10.548	26.972	6.676	346	138
2002	9.804	25.174	6.519	261	121
2003	9.789	25.431	6.516	256	113

Kaynak: DİE. Tarım İstatistikleri Özeti (çeşitli yıllar). Ankara.

Tablodan da izleneceği üzere, 1980 sonrası dönemde sığır, koyun, kıl keçisi, Ankara keçisi ve manda varlığında önemli azalmalar olmuştur.

1928 yılında 6.9 milyon baş olan sığır varlığı 1950 yılına kadar çok hızlı bir artış göstererek 10 milyona ulaşmış; 1950-1960 arası dönemde azalan bir hızla da olsa yine artmış ve 1960 yılında 12.4 milyonu bulmuştur. 1980 yılına kadar artışını sürdürerek 15.9 milyon başa ulaşan sığır varlığı, bu tarihten sonra belirgin bir şekilde düşmeye başlamış ve 2002 yılında 9.8 milyona gerilemiştir.

Ülke hayvan varlığının bir diğer önemli unsuru olan koyun varlığı da sığır sayısındaki değişmelere koşut olarak gerilemiştir. Koyun varlığı 1928'de 13.6 milyondan 1950'de 23 milyona ve 1982'de 49.6 milyon baş'a kadar artmıştır. Bu tarihten sonra, ise koyun varlığı azalma sürecine girmiş ve 2002 yılı itibariyle 25.2 milyon baş'a düşmüştür.

Kıl keçisi ve Ankara keçisinde sayısal düşüş dönemi 1960'lı yıllarda başlamıştır. 1928 yılında 8.9 milyon baş olan kılkeçisi 1960'da 18.6 milyon'a kadar yükselmiş, daha sonra azalmaya başlamış ve 2002'de 6.5 milyon başa gerilemiştir. Ankara keçisinde ne yazık ki 1960 öncesinde de önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Nitekim 1928'de 3.2 milyon baş olan Ankara keçisi 1960'da yaklaşık 6 milyona ulaşmış, 2002 yılında ise 261 bin başa gerilemiştir.

Hayvan sayılarında meydana gelen bu değişiklik aşağıdaki grafikte daha iyi gözlenebilmektedir.

Şekil 3. Yıllara Göre Hayvan Varlığı

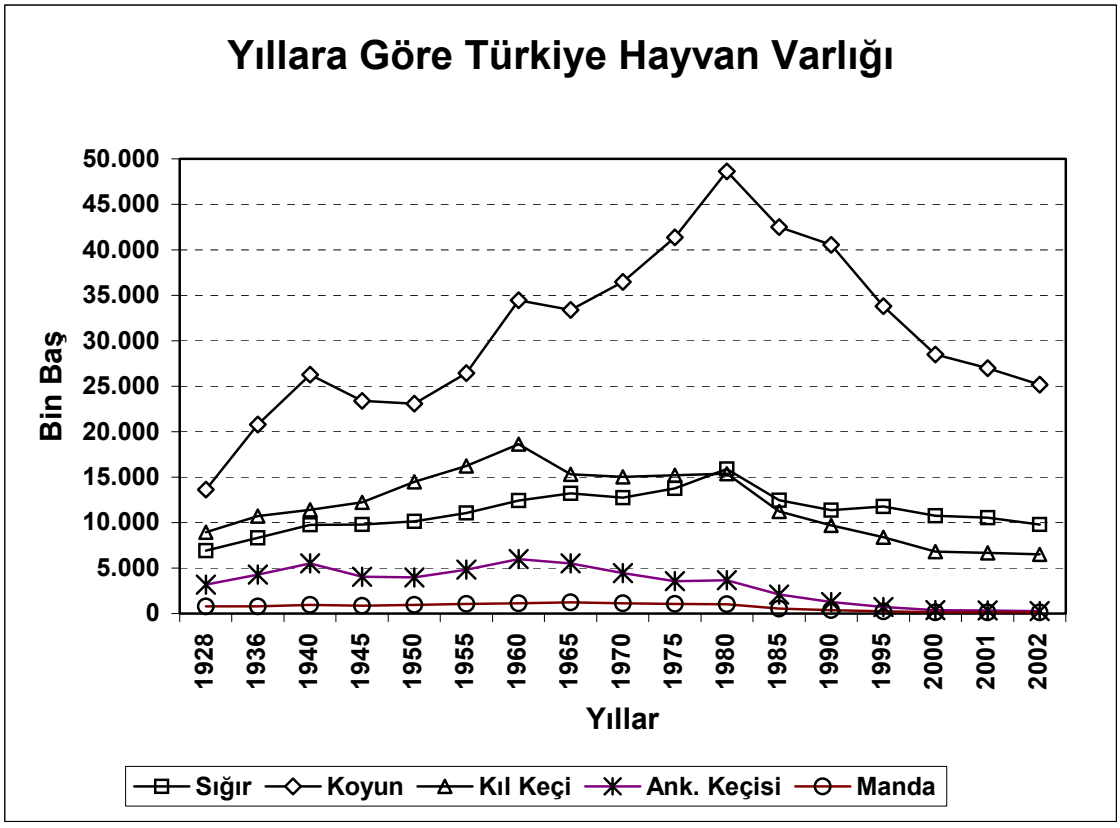

Hayvan varlığındaki bu gerilemeyi kaydetmekle birlikte, Türkiye'nin et ve süt üretim verilerinin mutlaka analize dahil edilmesi gereklidir. Bu yaklaşım, hayvan sayısındaki azalmaya karşın, genetik potansiyelde yaşanabilecek iyileştirmelerin üretim yapısına olumlu yansıma olasılığının gözden kaçırılmaması açısından yararlı olacaktır.

Aşağıdaki tabloda, 1998 – 2002 yılları aralığında Türkiye'nin et ve süt üretimi gösterilmektedir;

Tablo 17 : Türkiye'de 1998 – 2002 Yılları Aralığında Et ve Süt Üretimi

ET ÜRETİMİ (ton)	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**
Sığır	181 892	186 443	176 253	170 533	142 152
Dana	177 381	163 238	178 383	161 057	185 478
Koyun	87 841	84 420	61 495	45 338	42 165
Kuzu	56 862	48 056	49 193	40 323	33 663
Kıl keçi ve oğlağı	22 775	22 741	20 931	15 825	15 167
Tiftik keçi ve oğlağı	655	953	463	313	287
Domuz	314	240	274	86	37
SÜT ÜRETİMİ (bin ton)					
İnek	8 832	8 965	8 732	8 489	7 490
Koyun	313	805	774	723	657
Kıl keçi	240	231	216	216	206
Tiftik keçi	5	5	4	4	3

Kaynak: DİE, 2003 Yılı Tarım İstatistikleri Özeti, Ankara.

Tablo verilerinden izleneceği üzere, beş yıllık süreçte, dana etindeki bir miktar üretim artışına karşılık, sığır – koyun – kuzu – kıl ve tiftik keçi ile domuz eti üretimlerinde önemli azalmalar görülmektedir.

Benzer şekilde, aynı dönemde, yalnızca koyun sütü üretiminde artış görülmüş; buna karşılık inek – kıl ve tiftik keçisi sütü üretiminde gerilemeler yaşanmıştır.

Sığır varlığında meydana gelen azalmanın nedenlerinden biri olarak sürü kompozisyonunda meydana gelen genetik iyileştirme gösterilebilir. Nitekim sığır varlığında 2001 yılı itibariyle kültür ırkı ve melezlerinin oranı yüzde 61.4'e ulaşmıştır. Birim hayvan başına süt verimleri de yetersiz olmakla birlikte artış göstermiştir. Hayvan başına yıllık süt verimi 1939 yılında 513.4 kg/yıl'dan 2001 yılında 1.669 kg/yıl'a yükselmiştir.

Ancak hayvan varlığında meydana gelen azalışı, bilinçli olarak uygulanan teknik ve ekonomik politikalarla açıklamak mümkün değildir. Sözü edilen azalışın en önemli nedeni yetiştiricilerin, başta yem, kredi ve finansman kaynakları olmak üzere yüksek girdi maliyeti, örgütsüz üretim ve pazarlama yapısı nedeniyle piyasada maliyetin altında oluşan veya karlı çalışmaya imkan vermeyen ürün fiyatları yüzünden üretimden uzaklaşmaları ve nitelikli damızlıklar dahil hayvanlarını mezbahaya sevk etmeleri gerçeğidir.

Özellikle koyun varlığında meydana gelen azalışın en büyük nedeni yıllardır devam eden mer'a tahribatıdır. 1950'li yıllarla birlikte tarımda makinalaşma çabalarının da etkisiyle hızlanarak günümüze kadar süren ve bir türlü önü alınamayan yeni tarım arazisi kazanma çabası sonucunda milyonlarca hektar çayır ve mer'a alanı yok edilmiştir. 1935 yılında 44,3 milyon hektar olan çayır ve mer'a alanları 2003 yılı verilerine göre yaklaşık 13 milyon hektar'a kadar gerilemiştir. Kalan bu mer'a alanının da kalitesi, aşırı, düzensiz ve bilinçsiz otlatma nedeniyle büyük ölçüde azalmıştır. Bununla birlikte, meraların ıslahına dönük yeterli çalışma yapılmamıştır.

Yıllar itibariyle mer'a varlığında meydana gelen değişiklikler aşağıda şekilde gösterilmiştir.

Şekil 4 : Yıllara Göre Mer'a Varlığı

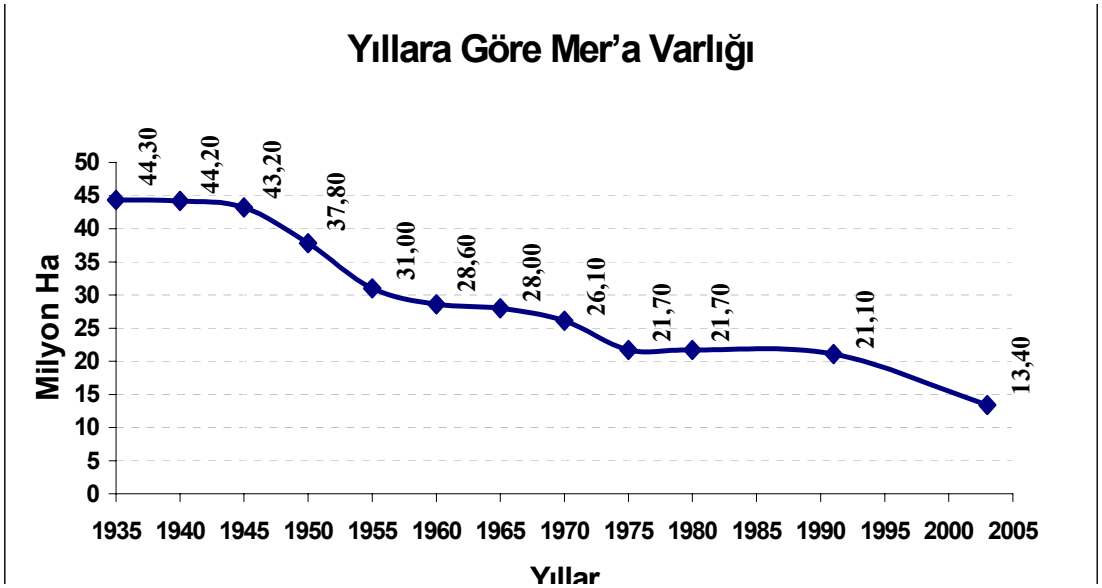

Mer'aların yok edilmesi, tüm hayvansal üretim için çok önemli bir kaynağın da yitirilmesi yanında, geleneksel olmakla birlikte yığın halinde üretimde bulunan ve düşük maliyetli yem girdisi sağlayabilmeleri nedeniyle rantabl olan ekstansif koyunculuk işletmeleri için de bir yıkım olmuştur. İşte koyun varlığının azalmasının gerçek nedenini bu bulgularda aramak gerekir.

4342 sayılı Mer'a Kanunu bu alanda önemli bir iyileşme yaratmaya aday olmakla birlikte, özellikle Mera Fonu'nun iptal edilmesinin ardından, uygulama alanında yeterince olumlu sonuçlar alınamamıştır. Bundan da öte, 4342 sayılı Yasa'yı değiştiren Yasa'nın, 1.1.2003 tarihinden önce gerçekleştirilen mera işgallerine af getirmesi, meralarımız açısından olumlu olmayan bir gelişmenin habercisi konumundadır.

Hayvan varlığının ıslahı konusunda ulaşılan seviye, 80 yıl gibi uzun bir zamanı aldığına dikkat edilirse yeterli olmaktan uzaktır. Sığırcılıkta ıslah çalışmalarında ise; koyunculuğun ihmal edilmesi pahasına ve tüm ıslah olanakları bu alt sektöre sağlanarak belli bir dereceye kadar iyileşme sağlanabilmiştir.

Koyunculukta da 1928 yılında başlayan merinoslaştırma çalışmaları sonucunda başta Türk Merinosu olmak üzere Anadolu'nun iklim ve çevre koşullarına uyumlu, verim yönünden yerli ırklardan yüksek, çeşitli koyun tipleri meydana getirilmiştir. Ancak bunların yaşama alanları haralar, devlet üretme çiftlikleri yada zootekni araştırma enstitüleri ile sınırlı kalmış, halk elindeki kullanımının yaygınlaşması sağlanamamıştır.

I.9 – Tarımsal Girdi Kullanımında Değişim

Tarımsal üretimde verimi artırmak ve ürünü hastalık – zararlılardan korumak için gerekli olan en önemli iki girdi olan kimyasal gübre ve zirai mücadele ilacı kullanımında değişimin saptanması için bazı tarla, sebze ve meyve ürünleri seçilmiş ve bu ürünlerin üretim süreçlerinde kullanılan gübre – ilaç miktarları incelenmiştir.

Seçilmiş tarla ürünlerinin üretiminde kimyasal gübre ve zirai mücadele ilacı kullanan işletme sayıları, 1991 ve 2001 yılları itibariyle, aşağıda gösterildiği gibidir;

Tablo 18 : Kimyasal gübre ve ilaç kullanan tarla ürünü işletmeleri (1991 – 2001)

	1991			2001		
	Yetiştiren işletme sayısı	**Kimyasal gübre kullanan işletme sayısı**	**Zirai mücadele yapan işletme sayısı**	**Yetiştiren işletme sayısı**	**Kimyasal gübre kullanan işletme sayısı**	**Zirai mücadele yapan işletme sayısı**
Buğday	2 796 573	2 599 154	1 459 639	1 783 314	1 642 762	994 194
Arpa	1 356 141	1 213 743	537 156	768 745	685 225	341 755
Mısır	499 832	429 506	116 460	453 294	347 503	81 445
Mercimek	146 939	82 037	32 061	61 797	33 414	22 936
Ayçiçeği	173 286	158 252	99 130	135 616	111 395	76 072
Fiğ	161 314	75 165	9 076	98 634	57 190	10 302
Fasulye (k)	114 080	77 751	40 124	64 428	40 202	19 201
Nohut	386 805	126 073	90 043	197 025	79 726	61 644
Soğan (k)	42 974	37 545	18 592	46 464	35 945	24 157
Patates	209 193	157 705	108 008	158 487	92 277	53 740

Kaynak: DİE 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımı

Yukarıdaki tablo değerleri, kendi yılları içinde, gübre kullanan – zirai mücadele yapan işletmelerin toplam işletmelere oranı olarak okunmak istendiğinde, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır;

Tablo 19 : Kimyasal gübre ve ilaç kullanımında değişim (Tarla, 1991 – 2001)

	1991		2001	
	Kimyasal gübre kullanan işletme sayısı Oranı (%)	**Zirai mücadele yapan işletme sayısı Oranı (%)**	**Kimyasal gübre kullanan işletme sayısı Oranı (%)**	**Zirai mücadele yapan işletme sayısı Oranı (%)**
Buğday	92.9	52.2	92.1	55.7
Arpa	89.5	39.6	89.1	44.5
Mısır	85.9	23.3	76.7	18.0
Mercimek	55.8	21.8	54.1	37.1
Ayçiçeği	91.3	57.2	82.1	56.1
Fiğ	46.6	5.6	58.0	10.4

Fasulye (k)	68.2	35.2	62.4	29.8
Nohut	32.6	23.3	40.5	31.3
Soğan (k)	87.4	43.3	77.4	52.0
Patates	75.4	51.6	58.2	33.9

Kaynak: DİE 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımı

Tablo verilerinden de izleneceği üzere, 1991 yılına oranla 2001 yılında, fiğ ve nohut hariç diğer tüm tarla ürünlerini üreten daha az işletme kimyasal gübre kullanmıştır.

Buna karşılık, aynı dönemde, zirai mücadel yapan işletme sayılarında, buğday, arpa, mercimek, fiğ, nohut, soğan üreten işletmeler açısından bir artış; mısır, ayçiçeği, kuru fasulye ve patates üreten işletmeler açısından bir azalış meydana gelmiştir.

Yine seçilmiş sebze ürünü yetiştiren işletmelerin, 2001 yılı itibariyle kimyasal gübre ve zirai mücadele ilacı kullanımı, aşağıda gösterilmektedir;

Tablo 20 : Kimyasal gübre ve ilaç kullanan sebze ürünü işletmeleri (2001)

		2001		2001	
	Yetiştiren işletme sayısı	**Kimyasal gübre kullanan işletme sayısı**	**Zirai mücadele yapan işletme sayısı**	**Kimyasal gübre kullanan işletme oranı (%)**	**Zirai mücadele yapan işletme oranı (%)**
Marul	4 659	3 037	2 023	65.2	43.4
Lahana	44 922	19 775	5 957	44.0	13.3
Biber	164 381	104 332	60 239	63.5	36.6
Kabak	29 332	19 241	7 599	65.6	25.9
Hıyar	71 309	36 330	28 012	50.9	39.3
Fasulye (taze)	285 446	159 432	67 063	55.9	23.5
Domates	282 690	183 239	125 903	64.8	44.5
Kavun	53 374	27 866	23 530	52.2	44.1
Karpuz	64 742	41 928	33 627	64.8	51.9
Patlıcan	60 705	37 271	26 018	61.4	42.9

Kaynak: DİE 2001 Genel Tarım Sayımı

Tablodan da görüleceği üzere, kimyasal gübre kullanan işletme oranı % 65'in altında kalmakta, zirai mücadele yapan işletme oranı ise daha da aşağılara düşmektedir.

Meyve yetiştiren işletmelerde seçilmiş bazı ürünler için kimyasal gübre kullanan ve zirai mücadele yapan işletme sayıları ve oranları aşağıda verilmiştir:

Tablo 21 : Kimyasal gübre ve ilaç kullanan meyve ürünü işletmeleri (2001)

		2001		2001	
	Yetiştiren işletme sayısı	**Kimyasal gübre kullanan işletme sayısı**	**Zirai mücadele yapan işletme sayısı**	**Kimyasal gübre kullanan işletme oranı (%)**	**Zirai mücadele yapan işletme oranı (%)**
Elma	171 551	77 143	91 091	45.0	53.1
Üzüm	327 006	138 236	190 346	42.3	58.2
Mandalina	11 069	8 227	6 824	74.3	61.6
Portakal	28 010	22 425	17 301	80.1	61.8
Zeytin	196 361	76 732	62 637	39.1	31.9
Fındık	334 881	270 474	213 121	80.8	63.6
Ceviz	56 406	12 510	7 664	22.2	13.6
Armut	36 078	7 698	7 747	21.3	21.5
Erik	44 101	19 360	18 364	43.9	41.6
Kayısı	59 465	37 506	41 335	63.1	69.5
Kiraz	72 320	40 293	48 236	55.7	66.7
Şeftali	52 466	40 122	44 272	76.5	84.4
Vişne	39 352	14 749	21 365	37.5	54.3

Kaynak: DİE 2001 Genel Tarım Sayımı

Tablo verilerinden de izleneceği üzere, kimyasal gübre ve zirai mücadale ilacı kullanımı turunçgiller, fındık, kayısı, kiraz ve şeftali üretimi yapan işletmelerde görece yüksek kalırken (% 55 - % 84), diğer meyve ürünlerini üreten işletmelerde oldukça düşük düzeylerde kalmaktadır.

Diğer taraftan, sayımın uygulandığı 37.472 yerleşim yerinde, kimyasal gübre kullanımının çiftlik gübresi kullanımından daha yaygın olduğu görülmektedir. Örneğin Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki yerleşim yerlerinin %46.19'u çiftlik gübresi kullanırken, %80.29'u kimyasal gübre kullanmaktadır. Bununla birlikte, toplam yerleşim yerinin %76.66'sı zirai mücadele yaparken, bu oran %34.53 ile Kuzeydoğu Bölgesinde en düşük, %93.26 ile Ortagüney Bölgesinde en yüksek seviyesindedir.

Tüm bu veriler, ürünün ve bölgenin pazarlanma kanallarının açık olması ve tarımsal faaliyetin gelir getirici özellikler göstermesi durumunda işletmelerin daha yüksek kalite ve kantite için gübre ve ilaç kullanımına yöneldikleri, tersi durumda bundan vazgeçtiklerini göstermektedir.

1.10 – Tarımsal Mekanizasyon Yapısında Değişim

Türkiye tarımsal ekipman ve makine parkında 1994 – 2003 yılları arasındaki değişim incelendiğinde, traktör sayısının 757.505'ten 997.620'ye % 32 oranında arttığı, karasabanın 340.020'den 125.335'e % 63 oranında gerilediği görülmektedir. Kulaklı traktör pulluğu 746.554'ten 930.943'e çıkmış ve traktör sayısındaki artışa koşut bir şekilde, % 25 oranında artmıştır.

Belirtilen dönemde, kendi yürür biçerdöver sayısının hemen hiç değişmeyerek 11.649'dan 11.721'e çıktığı, sellektör sayısının 3.141'den 4.092'ye % 30 oranında arttığı, yağmurlama sulama tesisinin % 54 oranında artarak 122.482'den 188.258'e çıktığı, damlama sulama tesisinin ise ilk kez 2002 yılında 58.069 olarak başladıktan sonra, izleyen yıl olan 2003'te % 114 oranında artarak 124.036'ya çıktığı görülmektedir.

Aynı dönemde elektrik motorlu motopomp sayısı 112.094'ten 147.909'a çıkarken, termik motorlu motopomp sayısı ise 213.722'den 197.888'e gerilemiştir.

1.11 – Tarımsal Yatırımlar ve Tarımın Finansmanı

Yatırımlar, genel anlamda, üretim kapasitelerini artırmaya yönelik olarak sermaye stoğuna yapılan net ilaveler olarak tanımlanabilir.

Tarım sektörüne yönelik kamu ve özel sektör yatırımlarının toplamı, alt sektörler ve bölgeler itibariyle dağılımı, teknoloji kullanımına katkısı ve istihdam yaratma kapasitesi ile sermayenin devir hızı, diğer sektörlerde olduğu gibi, tarım sektörü açısından da büyük önem taşımaktadır.

Tarım Satış Kooperatifleri (TSK), Tarım Kredi Kooperatifleri ve Pankobirlik gibi üretici örgütlerinin tarım kesimine yönelik ayni ve nakdi kredileri ile yatırımları dışında genel olarak bankacılık sistemi içerisinde tarımsal kredilerin yeri, tarımsal yatırım teşvik belgeleri ile kamunun sabit sermaye yatırımları içerisinde tarımın payına ilişkin açıklamalar aşağıda verilmiştir.

Tarım sektörünün ekonomik büyüklüğü, önemi ve sektörden geçimini sağlayanların sayısı, gelir düzeyi dikkate alındığında bu sektöre verilen gelişmiş dünyanın uygulamalarına benzer desteklerin yokluğu tarımın finansmanında da kendini göstermektedir. Ayrıca, yatırım teşvik belgeleri ve kamunun sabit yatırımlarından tarımın aldığı pay açısından konu incelendiğinde bu alanlarda da teşvik ve yatırımların yetersizliği ortaya çıkmaktadır.

1.11.1. Tarımın Finansmanı

Öz sermayesi yetersiz tarımsal işletmeler, işletmelerini büyütme ve yeni yatırımlara girişmek için, hatta zaman zaman üretim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için dış kaynağa gereksinim duyarlar. Tarımda sermayenin devir hızının yavaş olması nedeniyle, dünyanın hemen her ülkesinde, tarım sektörü, piyasa faiz oranlarının altında faiz oranları ile kredilendirilmektedir.

1888 yılında kurulmuş bulunan Ziraat Bankası, tarımsal kredileme işlevinde başat konumda olmuştur. Bu çerçevede, 1985 yılında, kamu ve özel sermayeli toplam dokuz banka tarım sektörüne kredi verirken, 2000 yılı itibariyle, bu sayı, Ziraat Bankası, Şeker Bank ve Milli Aydın Bankası olmak üzere üçe inmiştir. 2001 yılında ise, bu üç kuruluş ta tarımsal kredi işlevine son vermiştir.

Aşağıdaki tablo, 1996 – 2001 yılları aralığında, tarım kesimin kullandığı kredilerin toplam krediler içerisindeki payının değişimini göstermektedir;

Tablo 22 : Tarımsal kredilerde değişim (Milyar TL)

Yıllar	(1) Doğrudan Krediler	(2) Destekleme Alımları için Verilmiş Krediler	(3) Toplam Kaynaklar	(4) Bankacılık Kredi Toplamı	(¼) %	(¾) %
1996	643.626	40.381	683.927	3.860.068	16.7	17.7
1997	1.426.613	109.918	1.536.432	8.811.893	16.2	17.4
1998	842.021	399.950	1.241.971	14.122.355	6.0	8.8
1999	1.193.208	950.002	2.143.210	21.714.974	5.5	9.9
2000	1.982.851	1.425.902	3.406.753	34.213.680	5.8	9.9
2001	749.491	2.179.002	2.946.493	36.387.574	2.1	8.1

Kaynak:T.C Ziraat Bankası ve TBB

Destekleme alımları için ayrılmış olan kaynaklar üreticiye işletme kredisi olarak değil ürün alım bedelleri ödenmesi amacıyla TSK'na aktarılan kaynaklardır. Bunların kullanım biçimleri ve 1.5.2000 yılı öncesi DFİF kredileri olduğu dikkate alındığında gerçek anlamda tarımsal kredi olmadığı görülmektedir. Bu tutarlar dahil edildiğinde 1996 yılında tarıma tahsis edilen kaynakların Türk Bankacılık Sistemi kredilerine oranı %17.7 iken, 1998 yılından itibaren hızla azalarak %8'e düşmüştür. Destekleme alımları kapsamında TSK'na verilen tutarlar hariç tutulduğunda ise kredi yetersizliği çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. 1996 yılında %16.7 olan oran 2001 yılında %2.1'e inmiştir.

Hayvancılık sektörüne Ziraat Bankası tarafından sağlanan kredilerin toplam krediler içindeki payı ise, aşağıda verilmektedir.

Tablo 23: T.C. Ziraat Bankasınca Hayvancılık Kesimine Verilen Kredilerin Toplam Krediler İçerisindeki Payı (milyonTL)

Yıllar	Toplam Tarımsal Krediler	Hayvancılık Kredileri	TTK içinde Hayvancılık Kredilerinin Payı(%)
1985*	1.023..873	133.703	13,8
1990*	17.324.395	1.737.925	10,1
1995*	333.022.314	28.816.591	8,6
1998**	1.241.930.000	215.154.000	17,3
1999**	2.143.211.000	345.208.000	16,1
2000**	3.408.754.000	458.164.000	13,4
2001**	2.948.493.000	286.892.000	9,7
2002**	2.884.151.000	144.781.000	5,0

Kaynak: *DİE, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (çeşitli yıllar). Ankara.
** T.C.Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü Kayıtları. 2004, Ankara.

Tablodan da görüldüğü üzere 1985-2002 arası dönemde toplam tarımsal krediler içerisinde hayvancılık kredilerinin payı 1998 yılına kadar % 17.3 düzeylerine kadar arttıktan sonra, hızlı bir düşüş eğilimine girerek 2002 yılında % 5 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuç, zaten azalan tarımsal krediler içinde, hayvancılık kredilerinin en çok olumsuz etkilenen konumuna işaret etmektedir.

2001 yılında tarımsal kredi uygulamasına son verilmesinin altında yatan neden, 9 Aralık 1999 tarihinde IMF'ye verilen niyet mektubunda verilen "Hükümet, çiftçilere verilen kredi sübvansiyonunu safhalar halinde tedricen ortadan kaldıracaktır" taahhüdüdür.

Aşağıdaki tablo, yaşanan gerçekliği bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır;

Tablo 24 : Ziraat Bankası Tarımsal Kredi Fazi Oranları ve Enflasyonda Değişim

Yıllar	Bitkisel Kredi Faiz Oranı (%)	Hayvansal Kredi Faiz Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
1980	16		90.3
1981	23		34.1
1982 – 1983	21		27 – 28.1
1984	28		46.4
1985	32		41.7
1986	32	22	27.5
1987	42	22	39.3
1988	46.5	29	60.8
1989 – 1993	46.5	38.5	65–49.6–55.4–62-58.3
1994	46.5	43	121
1995 – 1996	50	43	88.5-84.9
1997	70	59	91.0
1998 – 1999	65	54	54.3-62.9
2000 Ortalama	42.9		32.7
2001 Ortalama	90.0		88.6
2002 Ortalama	66.2		30.8
	Normal Faiz Oranı	İndirimli Faiz Oranı	
2003 Ortalama	50.1	47.4	13.9
7 – 18 Ocak 2004	35.0	31.0	
19 Ocak 2004	33.0	30.0	
24.2.2004	29.0	27.0	

Kaynak : T.C. Ziraat Bankası

Tablo verilerinden izleneceği üzere, 1999 yılından itibaren T.C. Ziraat Bankasınca uygulanan tarımsal kredi faiz oranları enflasyon oranının üzerine çıkmış, bu durum, 2002 yılında, enflasyon oranının iki katından fazla düzeye kadar yükseltilmiştir. Banka ayrıca, 25 Aralık 2000 gün 4603 sayılı Yasa kapsamında, özelleştirilmek üzere yeniden yapılandırılma sürecine girmiştir. Tarım Kredi Kooperatifleri normal faiz oranlarının, Ziraat Bankası faiz oranlarının iki puan üstünde olması, süreci olanca açıklığı ile ortaya koymaktadır.

2003 yılından itibaren, Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatifleri ve sisteme giren diğer bankalarca (Vakıflar Bankası, İş Bankası, Denizbank) tarımsal kredi uygulamasına geçiş çabaları görülmektedir.

Bunların arasında, Tarım Kredi Kooperatiflerine (TKK) özel atıf yapmakta yarar görülmektedir. TKK, öz kaynakları yanında, Ziraat Bankası'ndan aldığı kaynaklarla üreticiyi kredilendirmektedir. TKK'nın bir yıl vadeli olarak kullandırdığı kısa vadeli işletme kredileri; genel ihtiyaç, tohumluk, kimyevi gübre, akaryakıt ve yedek parça, hayvancılık, zirai mücadele ilaçları ve diğer işletme kredileri olarak bölümlenmektedir. Onbeş yıla kadar açılabilen orta vadeli yatırım kredileri ise tarımsal araç ve gereç kredileri ile hayvancılık donatma kredilerinden oluşmaktadır.

Bütün bu uygulamaların yetersizliği, tarım sektörünün giderek artan finansman açığı ve konu ile ilgili duyarlılığın yükselmesi sonucunda, "T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatifleri Tarafından Tarımsal Üretime Yönelik Düşük Faizli Yatırım ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin" 2004/6840 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı yayımlanmıştır. [7]

Kararname hükümlerine göre, Ziraat Bankası ve TKK tarafından, bir yıl vadeli % 25 sabit faizli işletme kredisi yanında; tarımsal üretimin geliştirilmesi, verimliliğin ve kalitenin artırılması amacıyla tarımsal üretime yönelik, Ziraat Bankasınca damızlık süt sığırı yetiştiriciliği, sertifikalı tohumluk üretimi / kullanımı, su ürünleri yetiştiriciliği, organik tarım, kontrollü örtü altı tarımı ve Ar-ge konularında; TKK'ce ise yalnızca sertifikalı tohumluk üretimi/kullanımı ve kontrollü örtüaltı tarımı konularında işletme ve yatırım kredisi kullandırılacaktır.

Bu kredilerde uygulanacak faiz oranı, Ziraat Bankası'nın halen uyguladığı faiz oranlarından, konulara göre değişken oranlarda indirim yapılmak suretiyle belirlenecektir.

Düşük faizli kredi uygulamasından, 420.495 üretici yararlanabilecek, Ziraat Bankası ve TKK'ce ertelenmiş, taksitlendirilmiş, idari veya kanuni takipte borcu bulunan veya yeniden yapılandırılmış kredi borcu olup geri ödeme süreci devam eden üreticiler bu Karar'dan yararlanamamaktadır. Ayrıca, Kararname kapsamında kredi kullanmak isteyen üreticilerin 31.12.2004 tarihine kadar Banka veya TKK'ne başvuruda bulunmaları gerekmektedir.

1.11.2. Yatırım Teşvikleri ve Kamu - Özel Yatırımlarında Tarımın Payı

Tarımın finansman sorununa ilave olarak, kamunun sabit sermaye yatırımları ile yatırım teşvik belgesi tutarlarında da sürekli düşüşler görülmektedir. Bu çerçevede, iç ticaret hadlerinin gelişimi ve yatırıma kaynak aktaramayan bir bütçe yapısı içinde özel tarım yatırımlarının payı, aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

[7] Resmi Gazete, 25.2.2004 gün, 25384 sayı

Tablo 25: Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksi ve Özel Yatırımların Payı (%)

Yıllar	İTİH (1994=100)	Toplamda ÖTY Payı %
1998	130.1	4.8
1999	73.1	2.8
2000	67.7	2.5
2001	63.4	2.4

Kaynak : DPT ve DİE , (aktaran) :Kazgan, Gülten, **Tarım ve Gelişme,** İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, Aralık 2003, İstanbul, s: 405

Tablodan izleneceği üzere, 1994 yılı 100 kabul edildiğinde, tarım ürünleri iç ticaret hadleri 2000 yılında % 67.7, 2001 yılında ise % 63.4'e gerilemektedir. İTH'lerindeki bu eğilim, dönemin tarım sektörü üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koymaktadır. Düşük tarımsal yatırımlar içinde özel sektör yatırımlarının sıfırlanmaya doğru gidişi de, tarım sektörünün gelir getirici özelliğinin kaybolmakta oluşuna işaret etmektedir.

Tarım kesiminin kamu sabit sermaye yatırımları içindeki payı ise aşağıda irdelenmektedir;

Tablo 26: Tarım kesimi kamu sabit sermaye yatırımlarının payı, miktarsal ve oransal olarak (%)

Yıllar	(1) Tarım	(2) Toplam	½ %
1996	78	763	10
1997	193	1.784	11
1998	254	3.255	8
1999	400	4.833	8
2000	749	8.709	9
2001	948	10.509	9

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü

Tablodan da görüleceği üzere, kamu sabit sermaye yatırımları içinde tarım kesiminin payı, % 10'ların altında kalmaktadır. Yatırım teşvik belgeleri içinde tarımın payı ise, aşağıdaki tablodan görüleceği üzere, % 1er düzeyine gerilemiştir.

Tablo 27: Tarım kesimi yatırım teşvik belgelerinin toplam yatırım teşvik belgeleri içindeki payı.

(Milyar TL)

Yıllar	(1) Tarım	(2) Toplam	½ %
1980	83	473	17
1985	50	6.671	1
1990	3.647	67.626	5
2000	129.435	8.761.378	1
2001	100.244	10.598.842	1

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı

Tarım sektörünün GSMH'daki payının %12'ler civarında olduğu dikkate alındığında özellikle yatırım teşvik belgeleri içerisinde tarım sektörünün payının %1 gibi çok küçük düzeylerde gerçekleşmesi, düşündürücüdür.

1.12 - Kırsal alanda örgütlenme

Türkiye kırsal alanında, kamu ve kamu dışı örgütlenme modelleri bulunmaktadır.

Türkiye'de merkezi kamu organizasyonu içinde tarıma yönelik hizmet sağlayan kuruluşlar; Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Çevre ve Orman Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Devlet Bakanlıkları, Hazine Müsteşarlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı, Merkez Bankası, Ziraat Bankası, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Toprak Mahsülleri Ofisi Genel Müdürlüğü, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Tekel, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Çaykur, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, TÜGSAŞ ... olarak sayılabilir.

Kimi hükümleri Sayın Cumhurbaşkanı tarafından veto edilerek TBMM'ne geri gönderilen 5227 sayılı "Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden yapılandırılması Hakkında Kanun", tarımsal kamu yönetiminde önemli değişiklikler oluşturmaya adaydır.

Bu çerçevede, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın taşra teşkilatının "görev ve yetkileri, ulusal veya bölgesel düzeyde faaliyet gösteren araştırma enstitüleri ve labratuvarları hariç enstitü ve laboratuvarları ile üretme istasyonları bina, araç, gereç, taşınır ve taşınmaz malları, alacak ve borçları, bütçe ödenekleri ve kadroları ile birlikte olmak üzere personeli il özel idarelerine devredilmekte", "il özel idarelerine devri öngörülen enstitü ve laboratuvarlar Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından belirlenen usul ve esaslara göre bina, araç, gereç, taşınır ve taşınmaz malları, alacak ve borçları, bütçe ödenekleri ve kadroları ile birlikte olmak üzere personeli; görev alanına göre üniversitelere, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına veya belediyelere" [8] devredilebilecektir. Devir ve tasfiye, Maliye Bakanlığı, Devlet Personel Başkanlığı ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından birlikte hazırlanarak Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konulacak esas ve usullere göre bir yıl içinde gerçekleştirilecektir.

Ayrıca Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü kaldırılmakta, "görev ve yetkileri; araç, gereç, her türlü taşınır ve taşınmaz malları bunlara ait ödenekleri ile birlikte İstanbul dışında il özel idarelerine; İstanbul ilinde ise bu hizmetleri il hudutları dahilinde yapmak üzere İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne devredilmiştir. Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü merkez teşkilatı, ulusal veya bölgesel düzeyde faaliyet gösteren araştırma enstitüleri ile Tarımsal Hidroloji Araştırma ve Eğitim Merkezi Müdürlüğü'nün kadro ve pozisyonları ile birlikte personeli ve araç, gereç, taşınır malları ile hizmet binaları ve diğer taşınmaz malları ve bunlara ait ödenekler Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na, İstanbul dışındaki taşra teşkilatı personeli bulundukları illerdeki il özel idarelerine,

[8] 5227 sayılı yasa, geçici madde 1, d fıkrası

İstanbul'da ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı'na kadro ve pozisyonları ile birlikte" [9] devredilmektedirler. Tasfiye ve devir işlemleri Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konulacak esas ve usullere göre bir yıl içinde gerçekleştirilecektir.

Türkiye kırsalında konumlanan kamu yönetimi aygıtları dışında, baskı grubu niteliğindeki üretici örgütü olan Türkiye Ziraat Odaları Birliği, demokratik kitle örgütü niteliğindeki meslek kuruluşları, çeşitli sivil toplum kuruluşları da bulunmaktadır.

Ayrıca ekonomik amaçlı kuruluşlar olan tarımsal kooperatifler, yetiştirici birlikleri, ihracatçı birlikleri, özel şirketler de ülke kırsalında çeşitli faaliyetler içerisinde bulunmaktadırlar.

Sözü edilen yapılar, Şura'nın 10. Komisyonu olan "Tarımsal Örgütler ve Örgütlenme" Komisyonu'nun çalışma alanı içine girdiğinden, Raporumuzun inceleme alanı dışında bırakılmıştır.

[9] 5227 sayılı yasa, geçici madde 2

II – İZLENEN YAPISAL POLİTİKALAR ve YENİDEN YAPILANMA ARAYIŞLARI

Tarım sektöründeki politika belirlemelerinin temelinin, Anayasa'dan kaynaklanma zorunluluğu vardır. Bundan başka, kamu kesimi için emredici, özel kesim için ise yol gösterici olan Kalkınma Planlarında da, tarım sektörü ile ilgili birçok saptamalar yapılmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle, 1982 Anayasası'nın, ardından da Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın sektörel saptamalarının değerlendirilmesinde yarar görülmektedir. Anayasa ve Kalkınma Planı'nın gösterdiği hedefler saptandıktan sonra, bu bölümün sonunda, uygulamaya değinilecektir.

II.1 - 1982 Anayasasında tarım sektörü ile ilgili saptamalar

1982 Anayasası, tarım sektörü ile doğrudan veya dolaylı ilişkili birçok hükme sahiptir.

Anayasa'nın 2 inci maddesinin devletin nitelikleri arasında saydığı "sosyal hukuk devleti" ve 10 uncu maddesinin "yasa önünde eşitlik" hükmü, şüphesiz kırsal – kentsel tüm ülke bütünü için geçerlidir.

35 inci madde herkesin mülkiyet ve miras hakkına sahip bulunduğunu, bu hakların, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabileceğini, mülkiyet hakkının toplum yararına aykırı olarak kullanılamayacağını hükme bağlamaktadır.

"Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" başlıklı üçüncü bölümün "Kamu Yararı" kapsamında saydığı "Toprak Mülkiyeti" başlıklı 44 üncü maddesi aynen şöyledir;

"*Devlet toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçilikle uğraşan köylüye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri alır. Kanun, bu amaçla, değişik tarım bölgeleri ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini tespit edebilir. Topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlanması, üretimin düşürülmesi, ormanların küçülmesi ve diğer toprak ve yer altı servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz. Bu amaçla dağıtılan topraklar bölünemez, miras hükümleri dışında başkasına devredilemez ve ancak dağıtılan çiftçilerle mirasçıları tarafından işletilebilir. Bu şartların kaybı halinde, dağıtılan toprağın Devletçe geri alınmasına ilişkin esaslar kanunla düzenlenir*".

Aynı kapsamda bulunan "Tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması" başlıklı 45 inci madde ise şu hükümlere sahiptir;

"*Devlet, tarım arazileri ile çayır ve mer'aların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önlemek, tarımsal üretim planlaması ilkelerine uygun olarak bitkisel ve hayvansal üretimi artırmak maksadıyla, tarım ve hayvancılıkla uğraşanların işletme araç ve gereçlerinin ve diğer girdilerinin sağlanmasını kolaylaştırır. Devlet, bitkisel ve hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi ve gerçek değerlerinin üreticilerin eline geçmesi için gereken tedbirleri alır*".

Anayasa'nın "Kamulaştırma" başlıklı 46 ıncı maddesi, kamulaştırma bedelinin nakden ve peşin olarak ödeneceğini belirttikten sonra, tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri, iskan projelerinin de aralarında bulunduğu bazı kamulaştırmalarda, kanunla taksitlendirmenin öngörülebileceği istisnasını getirmiştir. Bununla birlikte, "kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanların bedeli, her halde peşin ödenir".

Anayasa'nın çevre hakkını konu alan 56 ıncı ve konut hakkını konu alan 57 inci maddeleri, hem kentsel hem de kırsal alanlar için düzenlemeler getirmektedir.

Anayasa'nın "Planlama" başlıklı 166 ıncı maddesinde, "ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayiin ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak", devletin görevi olarak belirtilmiştir.

Anayasa'nın "tabii servetlerin ve kaynakların aranması ve işletilmesi" başlıklı 168 inci maddesi, "Ormanların korunması ve geliştirilmesi" başlıklı 169 uncu maddesi ve "Orman köylüsünün korunması" başlıklı 170 inci maddesi, kırsal alanları doğrudan ilgilendiren hükümlere sahiptir.

"Kooperatifçiliğin geliştirilmesi" başlıklı 171 inci madde hükmüne göre ise, "Devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin artırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır".

Anayasa'nın kırsal alan ve tarım sektörü ile ilgili hükümleri topluca değerlendirildiğinde, "sosyal devlet" ve "eşitlik" ilkelerinin kır-kent ayrımı gözetmeksizin tüm ülke nüfusuna yönelik olarak uygulanması, kamu yararının gözetilmesi, kişisel hakların kamu yararı ilkesine aykırı kullanımının önlenmesi, tarımın geliştirilmesi, kaynakların sürdürülebilir kalkınma ilkesi doğrultusunda kullanımı, toprak reformunun yapılması, kooperatifçiliğin desteklenmesi ve bütün bunların plancı bir disiplin içinde gerçekleştirilmesi hükümleri öne çıkmaktadır.

II.2 – Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık (2001-2005) Kalkınma Planı,[10] kırsal alan - yerleşme ve tarım sektörüne ilişkin saptamalar yapmaktadır.

II.2.1 – Sekizinci Plan'da Kırsal Kalkınma ve Kırsal Yerleşmeye Yönelik Düzenlemeler

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kırsal kalkınma ve kırsal yerleşmeye yönelik düzenlemeler, üç farklı bölümde yapılmıştır. Bunlardan ilki, Plan'ın Yedinci Bölüm'ünde yer alan "V.Kırsal Kalkınma" başlığı [11] , ikincisi Sekizinci Bölüm'ünde yer alan "XII. Kentsel ve Kırsal Altyapı" başlıklı alt bölümün "Kırsal Altyapı" [12] alt başlığı ve "VIII.Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Temel Amaç, İlke ve Politikaları (2001 – 2005)" bölümünün "Yerleşme, Kentleşme, Kentsel ve Kırsal Altyapı" [13] bölümleridir.

Plan'ın Yedinci Bölüm'ünde yer alan "V.Kırsal Kalkınma" başlığı kapsamında, Türkiye'de uygulanmakta olan veya etüd safhasında olan;

(i) Bingöl, Muş ve Yozgat Kırsal Kalkınma Projesi,
(ii) Ordu – Giresun Kırsal Kalkınma Projesi,
(iii) Sivas – Erzincan Kırsal Kalkınma Projesi,
(iv) Gümüşhane – Bayburt - Rize Kırsal Kalkınma Projesi,

kapsamında yapılan işlere değinilmiş, ayrıca kırsal kalkınmanın yaygınlaştırılarak hızlandırılmasını sağlayacak olan kırsal alandaki idari örgütlenmelerin henüz istenilen düzeye getirilemediğinin altı çizilmiştir [14]. "Sürdürülebilir kalkınma ilkesi çerçevesinde yerel potansiyellerin harekete geçirilerek gelir ve istihdamın artırılması", kırsal kalkınmanın temel amacı olarak belirtildikten sonra, 580 inci maddede; " kırsal alanda istihdamın artırılması, .., kırsal nüfusun gelirini artırıcı ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, etkili örgütlenme ve her düzeyde katılımcılığın önem taşıdığı", 581 inci maddede; "kırsal altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve etkinliğinin artırılmasında merkezi kamu kuruluşları, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerinin eşgüdüm içinde çalışmalarının sağlanacağı", 584 üncü maddede ise; "Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde terörün yok edilmesine yönelik çabalar paralelinde, bu yörelerde köylerini terk etmek zorunda kalan yurttaşlarımızdan, dönüş yapmak isteyenler için ekonomik ve sosyal alt yapının sağlanmasına önem verileceği" söylenmektedir.

---

[10] Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, TBMM Genel Kurulu'nun 27.06.2000 tarihli 119. Birleşiminde onaylanmış ve Resmi Gazete'nin 05.07.2000 tarih, 24100 mükerrer sayısında yayınlanmıştır. 10 bölüm, 266 sayfa ve 2088 maddeden oluşmaktadır.

[11] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci **Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005**, Ankara, 2000, S. 70-71, 570 ila 585.maddeler.

[12] A.k., S. 183 – 187, 1763 ila 1798. maddeler

[13] A.k., S. 229 – 230, 71 ila 73. maddeler

[14] Kırsal Kalkınma Projelerinin kırsaldaki en önemli idari örgütlenmelerden olan yerel yönetimlerle olan lişkileri için Bkz: Friedrich Ebert Vakfı, **Kırsal Kalkınma Projeleri ve Yerel Yönetimler,** İstanbul, 1993

Plan'ın Sekizinci Bölüm'ünde yer alan "XII. Kentsel ve Kırsal Altyapı" başlıklı alt bölümün de, "Kırsal Altyapı" başlığı altında mevcut durum anlatılırken; "Kırsal altyapının oluşturulması kapsamında, toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesine yönelik tarımsal altyapının yaygınlaştırılması, kaynakların yönetimi ve etkin kullanımına dair çalışmaların yapılmasının önemini koruduğu" belirtildikten sonra, su ve toprak kaynaklarının korunarak geliştirilmesi kapsamında yapılan işler sıralanmaktadır. Aynı kapsamda, kırsal yerleşmeler ile ilgili şu bilgiler verilmektedir;

(i) Madde 1774 : "Kırsal yerleşmelerde 35.014 adet köy ve 40.617 adet bağlısı olmak üzere toplam 75.631 adet yerleşim ünitesinde 14.1 milyon kişi yaşamaktadır.
(ii) Madde 1775 : Köylerin önemli bir kısmının yüksek, eğimli, engebeli sahalarda kurulmuş olmaları gelişmelerini engellemektedir.
(iii) Madde 1776 : Kırsal alanda kadastral çalışmalar tamamlanamamıştır.
(iv) Madde 1777 : Kırsal alanda bulunan köy ve köy altı yerleşmelerinin tamamına elektrik ve yol hizmeti götürülmüştür. Bu yerleşmelerin % 75'inde yeterli ve sağlıklı, % 11'inde sağlıklı ancak yetersiz içme suyu bulunurken, % 14'ünde sağlıklı içme suyu bulunmamaktadır. Sağlıklı içme suyu bulunan kırsal yerleşmelerin % 43'ünde şebekeli dağıtım sistemi kurulmuştur. Köylerin % 75'inde kanalizasyon sistemi bulunmaktadır.

Kırsal altyapı hizmetlerine yönelik amaçlar, ilkeler, politikalar bölümünde, "tarımsal politikalar doğrultusunda dengeli, sürdürülebilir ve çevreyle uyumlu tarımsal kalkınmanın sağlanmasına yönelik tarımsal altyapının, katılımcı bir yaklaşımla geliştirilmesi" temel amaç olarak belirtilmektedir. Bu kapsamda geliştirilecek tarımsal altyapı hizmetlerine ilişkin saptamalar yapıldıktan sonra, aşağıdaki bilgilere yer verilmektedir;

(i) Madde 1789 : Yerleşmeleri elverişsiz köyleri kendi hudutları içinde uygun bir yere taşımak ve parçalanmış köyleri birleştirmek amacıyla, imar planlı, altyapısı hazırlanmış cazibe merkezleri oluşturulacaktır.
(ii) Madde 1791 : Kırsal kesimin ekonomik yönden güçlendirilmesi için kooperatif organizasyonları altında teşkilatlanması sağlanacak ve kooperatifler teknik ve mali yönden desteklenecektir.

Kırsal altyapı hizmetlerine yönelik hukuki ve kurumsal düzenlemeler bölümünde ise, şu iki madde dikkat çekmektedir;

(i) Madde 1797 : Kırsal alanda dağınık yerleşmelerin düzenlenmesini, göçmenlerin, göçerlerin ve yerleri kamulaştırılanların yerleştirilmesini sağlamak için 2510 sayılı İskan Kanunu'nda gerekli değişiklikler yapılacaktır.
(ii) Madde 1798 : Kırsal kesimde gerçekleştirilen içme suyu, kanalizasyon ve çok maksatlı sosyal tesislerin işletme, bakım ve onarım hizmetlerinin kullanıcılar tarafından yürütülmesi için gerekli kanuni düzenlemeler yapılacaktır.

"VIII.Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Temel Amaç, İlke ve Politikaları (2001 – 2005)" bölümünde "Yerleşme, Kentleşme, Kentsel ve Kırsal Altyapı" başlığı altında "yaşam kalitesinin yükseltilmesi amacı doğrultusunda kentsel ve kırsal altyapı yeni ve bütüncül bir yaklaşımla geliştirilecek, kentlerin karakteristik kültür dokuları korunacaktır" denilmektedir.

II.2.2 – Sekizinci Plan'da Tarım Sektörüne Yönelik Düzenlemeler

Sekizinci Plan'da, tarım sektörü ile ilgili saptamalar, "genel tarım politikaları", "bitkisel üretim", "hayvancılık" ve "su ürünleri" başlıkları altında yapılmıştır. Aşağıda, bu saptamalar, ana hatları ile verilmektedir;

Genel Tarım Politikaları [15]

"Mevcut Durum" başlıklı ilk bölümde, tarıma ilişkin makro göstergelere yer verilmiş, destekleme sistemindeki olumsuzlukları kısmen gidermek üzere 2000 yılında Çiftçilere Yönelik Doğrudan Gelir Desteği uygulamasına yönelik pilot projenin başlatıldığı belirtilmiş, çıkartılan ve çıkartılamayan yasalardan söz edilmiştir. VII. Plan Dönemi'nde çıkarılan genel düzenleyici işlemler, Plan'ın 1276 ıncı maddesinde sayılmıştır; Mera Kanunu, Tarımda Yeniden Yapılandırma ve Destekleme Kurulu (TYYDK), Ürün borsalarının vadeli işlemler yapabilmesine olanak sağlayan düzenlemeler, Yaş Sebze ve Meyve Ticaretinin Düzenlenmesi ve Toptancı Halleri Hakkında KHK, Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun. VII. Plan Dönemi'nde çıkarılamayan genel düzenleyici işlemler ise, Plan'ın 1277 inci maddesinde sayılmıştır; Tütün Tarımının Yeniden Düzenlenmesi, Ürün Sigortası, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, TKİB'nın Yeniden Organizasyonu, Üretici Birlikleri...

"Amaçlar, İlkeler ve Politikalar" başlıklı ikinci bölümde, tarım politikalarının esaslarının Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (AB OTP) ve uluslararası ticaretteki gelişmeler çerçevesinde belirleneceği belirtilmekte, gıda güvenliği ilkesi çerçevesinde artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesini esas alan 'sürdürülebilir' bir tarım sektörünün amaçlandığı ifade edilmekte, bunun için devlet müdahalesinden uzaklaşılacağı söylenmektedir. Ayrıca doğrudan üreticilere finansman sağlayan kırsal kalkınma projeleri uygulanacak, kırsal alanda tarım dışı sektörlere destek verilecek, sözleşmeli üretim desteklenerek yaygınlaştırılacak, TMO – ÇAYKUR ve TŞFAŞ faaliyet alanları sınırlandırılacaktır. Doğal kaynak kullanımında havza bazında katılımcı projeler planlanacak, detaylı toprak etüdleri ve haritalarının yapılması ile toprak kullanım ve korunmasına ilişkin yasa çıkartılacak, bölgelere göre optimum işletme büyüklükleri saptanarak özendirilecek, hayvansal üretim ve su ürünleri üretimi desteklenecek, doğal hayat korunacaktır.

[15] "Sosyal ve Ekonomik Sektörlerle İlgili Gelişme Hedef ve Politikaları" başlıklı sekizinci bölümünde yer alan "VIII.Tarımsal Gelişme" alt bölümünün 1269 ila 1307.maddeleri.

"Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler" başlıklı üçüncü bölümde, Çerçeve Tarım Kanunu, Üretici Birlikleri Kanunu ve Tarımsal Ürün Sigortaları Kanunu'nun çıkarılacağı, Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB)'nın etkin olarak faaliyetlerini sürdürmeleri ve geliştirmeleri yönünde düzenlemeler yapılacağı, tarımsal KİT'lerin yeniden yapılandırılacağı ve TYYDK'nun yapısının özel sektör ve çiftçi örgütleri katılımıyla genişletileceği belirtilmektedir.

Bitkisel Üretim

"Mevcut Durum" başlıklı ilk bölümde, bitkisel üretimin tarım sektörü içerisinde % 65'lik paya sahip bulunduğu, özel sektör tohumculuğunun teşvik edilmesi sonucunda tohumluk üretiminde özel sektörün payının arttığı, nadas alanlarının daraldığı, ikinci ürün ekim alanlarının arttığı, bitki hastalık ve zararlılarına karşı kamu mücadelesinin yürütüldüğü belirtilmektedir.

"Amaçlar, İlkeler ve Politikalar" başlıklı ikinci bölümde, tohumculuk alanında özel sektörün ar-ge alanlarında daha etkin rol almasının özendirileceği, çevre duyarlılığı bağlamında gübre ve ilaç desteğinin azaltılarak zaman içinde kaldırılacağı, şeker pancarı üretiminde kota uygulamasına devam edileceği ve ekim nöbeti süresinin uzatılacağı belirtilmektedir.

Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler" başlıklı üçüncü bölümde, Tütün Tekeli Kanunu ve Ekici Tütün Satış Piyasalarının Düzenlenmesine Dair Kanun'ların günün şartlarına uygun hale getirileceği, Şeker Kanunu'nda gerekli düzenlemelerin yapılacağı belirtilmektedir.

Hayvancılık [16]

"Mevcut Durum" başlıklı ilk bölümde, sığır populasyonunun % 41.7'sinin, koyun populasyonunun ise % 97'sinin düşük verimli yerli ırklardan oluştuğu, hayvan ıslahı amacıyla 1999 yılında 1.2 milyon baş sığırın suni tohumlama metoduyla tohumlandığı, 1987-1999 yılları arasında 342.608 baş damızlık sığırın ithal edilerek üreticilere dağıtıldığı, 1997 yılından bu yana kasaplık sığır dışalımı yapılmadığı belirtilmektedir.

"Amaçlar, İlkeler ve Politikalar" başlıklı ikinci bölümde, hayvancılıkta temel amacın halkın yeterli ve dengeli beslenmesini sağlamak için üretimi artırmak olduğu, damızlıkçı işletmelerin yaygınlaştırılacağı, sözleşmeli yetiştiriciliğin teşvik edileceği, gereksinimlerin yurtiçinden karşılanmasına öncelik verileceği, gerekli hallerde öncelikle damızlık boğa, sperma, embriyo veya damızlık düve dışalımına gidileceği, çoban eğitimine önem verileceği, kaliteli kaba yem üretim alanlarının artırılacağı ...belirtilmektedir.

[16]"VIII.Tarımsal Gelişme" alt bölümünün 1330 ila 1349.maddeleri.

Su Ürünleri[17]

"Mevcut Durum" başlıklı ilk bölümde, ülkemizde yeterince değerlendirilemeyen bir su ürünleri potansiyelinin bulunduğu, 1998 yılı su ürünleri üretiminin 544 bin ton olduğu, ekolojik değişmelerin denizlerdeki kıyı balıkçılığı üretimini azaltıcı boyutlara ulaştığı, ülke iç su kaynaklarının % 17'sini oluşturacak GAP Bölgesinde sektörel alt yapının tamamlanmaya çalışıldığı, toplam dışsatımımızsa % 80'lik paya sahip AB'nin, hijyenik koşulların yetersizliği nedeni ile 1998 yılında yasakladığı taze balık ve çift kabuklu yumuşakçaların dışsatımına, yapılan iyileştirmeler sonucunda 1999'da yeniden başlandığı, .. belirtilmektedir.

"Amaçlar, İlkeler ve Politikalar" başlıklı ikinci bölümde, su kaynaklarının korunarak sürdürülebilir kullanım ilkesi çerçevesinde su ürünleri üretiminin artırılacağı, Karadeniz'de balıkçılığın korunması ve geliştirilmesi için Türkiye koordinatörlüğünde sürdürülen çalışmaların sonuçlandırılacağı, içsu kaynaklarının rasyonel olarak kullanılması amacıyla ekolojik ve limnolojik özellikler belirlenerek uygun balıklandırma faaliyetlerinin yönlendirileceği, denizlerde görülen üretim azalmasının önlenebilmesi için, stok büyüklükleri ve yıllık avlanabilir miktarların belirleneceği, pazarlama altyapı eksikliklerinin giderileceği, AB Ortak Balıkçılık Politikası'na uyumun esas alınacağı,.. belirtilmektedir.

II.3 – Uygulamanın Gelişimi, İçsel ve Dışsal Etkiler [18]

1980 sonrası ithal ikameci politikalardan neoliberal düzene geçiş, 24 Ocak 1980 kararları ile biçimlenmiştir. Bu genel çerçevenin tarıma yansıması; destekleme kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin keskin bir şekilde tarımın aleyhine dönmesi ile kendisini göstermiştir.

Süreç, tarım sektörüne etkileri bakımından, 1980 – 1989 ; 1990 – 1999 ve 2000 yılı sonrası olmak üzere dönemlendirilebilir. 24 Ocak (1980) kararları ile başlayıp, kurguladığı finansal serbesti çerçevesinde sonuç olarak üretime kaynak tahsisini önemli ölçüde kısıtlayan 32 Sayılı Karar'a kadar süren birinci dönemde, tarım sektörü önemli ölçüde gerilemiş, 1990 ile başlayan ikinci dönemde özelleştirmeler yanında Dünya Ticaret Örgütü ve AB Gümrük Birliği Anlaşmaları tarım sektörü ile ilgili dışsal çerçeveyi çizmiş; yeni tarım politikalarına geçişi temsil eden Tarım Reformu Projesi'nin uygulanmaya başlandığı 1999 yılında başlayan üçüncü dönemde ise yaşanan krizler sonrası IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar ve "istikrar programları", tarım politikalarının belirlenmesinde etken bir konuma gelmiştir.

---

[17] "VIII.Tarımsal Gelişme" alt bölümünün 1350 ila 1363.maddeleri.

[18] GÜNAYDIN, Gökhan, "Küreselleşen Piyasa, Yoksullaşan Köylü", **Liberal Reformlar ve Devlet,** KİGEM Sempozyum Bildirileri, Ankara, Nisan 2003, s. 43 – 121

II.3.1 - 1980 – 1989 Dönemi

Daha önceki bölümlerde ortaya çıkardığı temel dönüşümün ana hatları verilen 24 Ocak kararlarının uygulandığı 1980'li yıllar, iç ticaret hadlerinin hızla tarım aleyhine geliştiği bir dönem olmuştur. İç ticaret hadleri, 1976 – '79 yılları 100 kabul edildiğinde, 1988 yılında % 53'e düşmüş, başka bir ifadeyle % 47 tarım aleyhine dönmüştür. 1929 Dünya buhranı ve onu izleyen dönemde aynı oranın % 27 olması, dönemin tarıma olan etkisini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Sözkonusu dönemde tarımsal kamu yönetiminin "reorganize" edilmesi, sektörel açıdan yarattığı etkiler bakımından oldukça önemlidir. 81 il, 883 ilçe, 80.000'in üzerinde bucak, köy ve köy altı yerleşmeye sahip; kırsal alan yerleşmeleri parçalı, tarım sektörü sosyo – ekonomik yönden oldukça önemli olan Türkiye'de sektörün çağdaş ve rasyonel olarak yönetilebilmesi, etkin bir tarımsal kamu yönetimi ile olanaklıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Tarım Bakanlığı, 1924 yılı başında kurulmuştur. Kuruluşundan sonra birçok kez farklı Bakanlıklar ile birleştirilip ayrılan, bağlı – ilgili kuruluş yapıları ve hatta adı değiştirilen Bakanlık üzerindeki en kapsamlı "reorganizasyon", 1985 yılında yapılmıştır.

1985 reorganizasyonu ile Bakanlığın Ziraat İşleri, Zirai Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri, Su Ürünleri Genel Müdürlükleri kaldırılmıştır. Tarımsal altyapı alanında önemli işlevleri olan Toprak-Su Genel Müdürlüğü de kaldırılarak, Yol-Su-Elektrik Genel Müdürlüğü ile birleştirilmiştir.

Yeni yapısında merkezde ana hizmet, danışma ve denetim, yardımcı hizmet, ilgili ve bağlı birimler ile taşra teşkilatından oluşan Bakanlığın, uzman birimlerin kapatılması ve çeşitli yapılar içinde dağıtılmasından dolayı, yönetim gücünde önemli aşınımlar ortaya çıkmıştır. Bu aşınmaya koşut olarak, Türkiye'deki kamu örgütlenmesinin diğer birimleri de tarım yönetiminde söz sahibi olmuşlar, görevler ve yetkiler çeşitli kuruluşlar arasında (Bakanlar Kurulu, Yüksek Planlama Kurulu, Para Kredi ve Koordinasyon Kurulu, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Devlet Bakanlıkları, Devlet Planlama – Hazine - Dış Ticaret Müsteşarlıkları, Merkez Bankası, Ziraat Bankası ..) dağıtılmıştır. Bu dağıtımda yeterince net belirlenemeyen görevler yetki çatışmasını da beraberinde getirmiş, bu yapının üzerine eklenen eşgüdüm yetersizliği ise tarım yönetiminin etkisizliğini perçinlemiştir.

İlk iki aşamanın 1980'li yılların ortalarından 1990'lı yılların sonuna kadar sürmesinden sonra, üçüncü aşamada, 2000'li yılların başından itibaren, yönetişim (governance) ilkesinin etkileri Türkiye'ye ve tarım sektörüne yansımıştır. Bu doğrultuda, birçok görev ve yetki alanı zaten elinden çıkmış bulunan Bakanlık, tütün – şeker ve tarım satış kooperatifleri alanında elinde bulunan yetkileri sayılan alanlarda oluşturulan kurullara devretmiştir.

Bu kurullar, (Tütün ve Tütün Mamüllerini ve Alkollü İçkiler Piyasasını Düzenleme Kurulu, Şeker Kurulu ve Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerini Yeniden Yapılandırma Kurulu)

- Kamu alanını özel sektöre devretme,
- "İşletici" özelliğinden sıyrılan kamunun, özel sektör işbirliği ile alanı düzenlemesi ve denetlemesi

işlevine yönelmekte ve "Bağımsız İdari Otorite" kavramına oturmaktadır.

1980 – 1989 arasındaki dönemde, katma değeri düşük tarımsal hammaddeleri ya da tarıma dayalı ilkel sanayi mallarının satımı ile arzulanan oranda döviz geliri elde etmenin ve dış ticaret dengelerini düzenlemenin olanaksızlığı bir kez daha saptanmıştır. Bu doğrultuda, 1960'lı ve 70'li yıllarda yapılan birçok teorik ve ampirik iktisat çalışması, eşitsiz değişimin az gelişmiş ülkeler aleyhine olan sonuçlarını ortaya koymaktadır.

Bunun üzerine 1989 yılında 32 sayılı karar çıkartılarak, spekülasyoncu yabancı sermaye girişi teşvik edilmiş, yabancı sermayeyi cezbetmek için gerekli yüksek faiz oranları üretim yapıları üzerinde kırıcı etkiler yapmıştır.

II.3.2 - 1990 – 1999 Dönemi

Özünde spekülatif nitelikli ve reel yatırım davranışlarından uzak, ülke ekonomisinin rantiyer tipi girişimlerle etkilendiği ve yüksek faiz oranları ile kendisini gösteren dönemde, tarım sektörü önemli ölçüde olumsuz etkilenmiştir. Böyle dönemlerde, üretim sarmalındaki para ilk önce, en az getirisi olan alandan çekilir, kaynak geri dönüşünün hız ve miktar olarak en yavaş – en az olduğu tarım yatırımları (kamusal ve özel) önemli ölçüde azalır ve tarım sektörü içi sınıf konumlanmalarında, kaynak aktarım olanağı bulunan tüm ögeler hızla tarımdan çekilir. Ancak tarım işçiliği ve küçük mülkiyet yapısının kırsal alana mahkum ettiği büyük bir köylü kitlesi, yoksulluğu derinleşirken, kendi emeğini daha çok sömürme yolu ile kendini yeniden üretme olanaklarını arar.

Sözü edilen dönemde, tarım sektörü ile ilgili olarak, **dört konunun** altını çizmekte yarar görülmektedir. **Bunlardan birincisi,** bir önceki dönemden başlatılan tarımsal KİT özelleştirmelerinin gerçekleştirilmiş olmasıdır. **İkinci konu,** 1990 – 1994 yılları aralığında, iç ticaret hadlerinin tarım lehine gelişmesidir. **Üçüncü özellik,** dönemin ortasındaki 1994 krizi sonuçları ile ilgilidir. Sermayenin merkezileşmesi ve kısa süreli sermaye hareketlerinin kural tanımaz bir hız kazanması, birçok az gelişmiş ülkede olduğu gibi, Türkiye ekonomisini de yapısal krizler ile karşı karşıya bırakmakta ve kriz dönemleri tarım sektörünün en çok kaybettiği dönemler olmaktadır. Kamu harcamalarını azaltıcı – kaydırıcı politikalar çerçevesinde 1994 krizi sonrası desteklemeye konu olan tarımsal ürün sayısı 26'dan 9'a (hububat ürünleri, şeker pancarı, haşhaş ve tütün) düşürülmüştür. **Son olarak ise,** Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kapsamında imzalanan Tarım Anlaşması ve AB ile imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması, tarım politikalarının dışsal belirleyicileri niteliğine dönüşmüşlerdir.

Dışsal çerçeve : DTÖ Uruguay Turu Tarım Anlaşması

1 Ocak 1994 tarihinde yürürlüğe giren Uruguay Turu Tarım Anlaşması, tarım sektöründe serbestleşmeyi dünya genelinde uygulamaya sokan ve DTÖ'ne üye ülkelerin imza koyduğu bir uluslararası anlaşmadır.

1986 yılında başlayan ve iki yıl içerisinde bitirilmesi amaçlanan Uruguay Turu (UT) görüşmeleri, ABD ve AB'nin anlaşamaması nedeniyle 1994 yılı başına kadar sarkmıştır. O tarihe kadar birbirlerinin pazarı olarak nitelenebilen bölgelere (Avrupa Birliği Güney Amerika'ya, ABD Kuzey Afrika'ya) dışsatım sübvansiyonları ile maliyetinin altında satış yaparak dış pazar kapma yarışına giren bu iki ülke / ülke grubu, sürecin kendileri açısından daha avantajlı bir şekle dönüştürülebilmesi için, uzun bir "uzlaşı arama" zamanı yaşamışlardır.

7 yıl süren görüşmelerden sonra imzalanan UT Sonuç Anlaşmasının, genel olarak, ülkelerin tarım sektörüne verdikleri iç desteklerin indirgenmesi, sübvansiyonlu dışsatım miktarının azaltılması, iç pazarları koruyucu önlemler kapsamında, tarife dışı önlemlerin tarife eşdeğerlerine çevrilmesi ve düzeyinin indirgenmesi, sağlık ve bitki sağlığı önlemlerinin dünya genelinde uyumlaştırılması başlıkları altında getirdiği düzenlemeler, az gelişmiş / gelişmekte olan ülke grubunun tarımlarında bağımlı yapılar oluşturmakta ve dışsatımda rekabet üstünlüğü olan ülkelerin dünya pazarlarındaki etkinliklerini artırmaktadır.

Dışsal çerçeve : AB Gümrük Birliği Anlaşması

1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe giren AB Gümrük Birliği Anlaşması'nda, temel olarak tarım ürünleri kapsam dışında bırakılmış olmakla birlikte, içeriğinde süt – tahıl ve şeker bulunan işlenmiş tarım ürünleri kapsama alınmıştır. Sözü edilen kapsam belirleme, Türkiye'nin rekabet üstünlüğü olan salça – meyve suyu gibi çeşitli alanları dışlamıştır. Bu yapı altında AB ile yapılan işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretine ilişkin veriler, GB Anlaşması'nın mevcut ticaret dengelerini hızla AB lehine bozduğunu göstermektedir.

Genel olarak Türkiye, işlenmiş tarım ürünlerinde (AT tanımlamasına göre) dışsatımcı bir ülke olmasına ve dışalımının 7 ila 10 katı dışsatım gerçekleştirmesine karşın, AT ile yapılan işlenmiş tarım ürünü ticaretinde dışalımcı konumdadır. Yıllara ve ürün gruplarına göre değişmekle birlikte, Türkiye işlenmiş tarım ürünleri dışalımının, yaklaşık % 90'ı AT'dan yapılmaktadır.

1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (OKK) sonrasında, AT'dan yapılan işlenmiş tarım ürünleri dışalımı önemli ölçüde artmıştır. AT'dan yapılan birçok işlenmiş tarım ürünü dışalımı, 1/95 sayılı OKK sonrasında başlamıştır.

Bu konuda ortaya çıkan diğer önemli bir gelişme, sözü edilen OKK sonrası AT dışındaki ülkelerden yapılan işlenmiş ürün dışalımının, AT'dan yapılan dışalımdan daha hızlı bir artış göstermesidir. Bu durum, uygulamaya giren yeni rejimin, diğer ülkeler için de avantajlı sonuçlar doğurmasıyla açıklanabilir.

1/95 sayılı OKK'nın Türkiye'ye değil, daha çok AT'ye yeni bir takım tavizler getirmesi nedeniyle, karar sonrası Türkiye'nin işlenmiş tarım ürünleri dışsatımında önemli bir etki oluşmamıştır.

Dünya Ticaret Örgütü UT Anlaşması, tarım ürünlerine verilen iç destek, sağlanan dış koruma ve sübvansiyonlu dışsatımın yıllar içinde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklı oranlarda azaltılmasını kurallaştırdığından, tarım politikaları açısından dışsal bir belirleyici niteliği kazanmıştır. UT'un çevre ülkeler açısından etkisi ise, genel olarak, daha az desteklenen ve daha az korunan tarım sektörü olarak ortaya çıkmakta ve kırsal – tarımsal altyapı sorunlarının dahi aşılamamış olduğu yapılarda, artan tarımsal dışalım ile kendisini göstermektedir.

İçsel Gelişmeler : Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi

Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi de, emek - sermaye ve bu bağlamda tarımsal üretim yapıları üzerine etkileri bakımından, oldukça önemlidir. Bu çerçevede Türkiye'de 1983 yılında başlatılan çalışmalar kapsamında, öncelikle 233 sayılı KHK ile KİT'ler, İktisadi Devlet Teşekkülü ve Kamu İktisadi Kuruluşları olarak ikiye ayrılmış, teşebbüs kurma yetkisi yasamadan yürütmeye devredilmiş, tasfiye – devir - satış yetkisi Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu'na tanınmıştır. 1985 yılında Dünya Bankası desteğiyle hazırlanan "Özelleştirme Ana Planı" sonrasında, 1986 yılında 3291 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun çıkarılmıştır.

Hazırlanılan "Özelleştirme Ana Planı", Türkiye'de özelleştirilecek KİT'leri belirleyerek bir öncelik sıralaması yapmaktadır. Bu Plan'da adı geçen tarımsal KİT'lerden YEMSAN (Yem Sanayii A.Ş.) ve TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) birinci, EBK (Et ve Balık Ürünleri A.Ş.), ÇAY-KUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü), TÜGSAŞ (Türkiye Gübre Sanayii A.Ş.) ve TŞFAŞ (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) ikinci, TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü) ve TZDK (Türkiye Zirai Donatım Kurumu) ise üçüncü derecede öncelikle özelleştirilecek KİT'ler grubundadırlar. Türkiye özelleştirme uygulamaları, yukarıda belirtilen sıralamaya uyarlık göstermemektedir. Aşağıda açıklanacağı üzere, tarımsal KİT'lerden bazıları "sırasından önce" özelleştirilmiş, bazıları ise halen özelleştirme portföyünde bulunmaktadır. Türkiye'de, bugüne değin özelleştirilen tarımsal KİT'ler, satış tarihleri ve satış bedelleri aşağıdaki tabloda verilmektedir;

Tablo 28 : Türkiye'de Tarımsal Özelleştirmeler

Şirket ADI	Satış Tarihi	Satış bedeli ($)
SEK	***1993 – 1998***	69.619.759
YEM SANAYİ	1993 – 1995	21.416.710
EBK	1995 – 2000	49.693.324
KÖYTEKS	1995 – 1998	3 731.332
ORÜS	1996 – 2000	32.301.635
TZDAŞ	1998 – 2000	15.783.896
TÜGSAŞ	1999	2.204.238

Kaynak: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, **Turkey's Contribution to the 2001 Progress Report, Annex : 6 Privatization,** Ankara, 2001, Tablo : E)

Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (SEK)'nun 38 işletmesi, Yem Sanayiinin 30 işletmesi, Orman Ürünleri Sanayii (ORÜS) ve TZDK'nun tamamı özelleştirilerek sektörlerden kamu çekilmiştir. EBK'nun ise önemli bir bölümünün özelleştirilmesi tamamlanmıştır.

Türkiye'de çeyrek yüzyıla yaklaşan neoliberal uygulamalar sonrasında, 233 sayılı KHK kapsamında bulunan tarımsal KİT'lerden, iktisadi devlet teşekkülü niteliğinde yalnızca TMO, ÇAYKUR ve TİGEM kalmıştır. Kamu iktisadi kuruluşu niteliğinde tarımsal KİT ise bulunmamaktadır.

Buna karşılık, 4046 sayılı Özelleştirme Kanunu kapsamındaki tarımsal kuruluş sayısı bir hayli fazladır. Bu bağlamda, TŞFAŞ "özelleştirme kapsamındaki kuruluş" iken, EBAŞ Et ve Balık Ürünleri A.Ş., TEKEL (Tütün, Tütün Mamülleri Tuz ve Alkol İşleri Genel Müdürlüğü), TÜGSAŞ ve İGSAŞ (İstanbul Gübre Sanayi A.Ş.) "özelleştirme kapsam ve programındaki kuruluş" niteliğindedir.

Son yıllarda üretilen birçok resmi rapor / planda da, Toprak Mahsulleri Ofisi dışındaki tüm tarımsal KİT'lerin özelleştirileceği belirtilmektedir.

Türkiye'de tarım alanında özelleştirilmiş ya da özelleştirme kapsamında bulunan KİT'ler, (a) hayvancılık alt sektöründe faaliyet gösterenler, (b) girdi üretimi ve dağıtımı alanında faaliyet gösterenler ve (c) tarım ticareti alanında faaliyet gösterenler başlıkları altında gruplandırılabilir.

(a) Hayvancılık alt sektöründe faaliyet gösterenler,
Et Balık Kurumu / Et ve Balık Ürünleri A.Ş, Gönen Gıda Sanayii A.Ş., Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, Yem Sanayii.

(b) Girdi üretimi ve dağıtımı alanında faaliyet gösterenler
Türkiye Zirai Donatım Kurumu, Türkiye Gübre Sanayi A.Ş., İstanbul Gübre Sanayi A.Ş., T.C.Ziraat Bankası, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü.

(c) Tarım ticareti alanında faaliyet gösterenler
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Tütün, Tütün Mamülleri Tuz ve Alkol İşleri Genel Müdürlüğü, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri .

Tarımsal özelleştirmeler, üretici örgütlülüğünün niteliksel olarak yetersiz, pazarlama kanallarının sağlıksız olduğu Türkiye kırsal yapısında; birçok alt sektörde benzer sonuçlar üretmiştir. Bu çerçevede, kamunun çıktı (et – süt vb) pazarından ayrılması sonrasında genellikle yerli ortaklı çokuluslu şirketler piyasaya girmekte, piyasanın paylaşımı ile rekabete kapalı yapılar doğmakta, bu ortamda gerileyen hammadde fiyatları nedeniyle üretici gelirleri azalmakta, tarımsal üretim yapıları zayıflamakta ve süreç içerisinde, sonunda yerli ortağın da ayrılması ile sektör yabancılaşmaktadır.

Özelleştirmenin alt sektörel etkilerinin incelenebilmesi bakımından, Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) özelleştirmesi uygun bir örnek olay niteliğindedir;

1963 yılında kurulan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), süt ürünleri sanayiinde kurulu kapasitenin % 27.4' üne sahip olmuş, açıkladığı fiyatlarla üretici ve tüketici açısından bir güvence oluşturmuş, süt fiyatı üzerine spekülasyonları önleyerek piyasayı regüle etmiştir.

1992 yılında alınan özelleştirme kararı sonrasında SEK'in 32 süt ve süt mamülleri işletmesinin tamamı 1993 – 1998 yılları arasında özelleştirilerek 69.619.759 $ özelleştirme geliri elde edilmiştir.

SEK özelleştirmesinde işletmeleri satın alanlar, 19 işletmeyi kapatmışlardır. Bunlar arasında, Türkiye'nin en çok süt üreten bölgeleri olan Eskişehir ve Burdur işletmeleri de vardır. Halen bu işletmelerden yalnızca 13'ü faaliyetlerini sürdürmektedirler. Özelleştirme öncesi süt ve süt ürünleri üretim düzeyi olan 62.776 ton/yıl, özelleştirme sonrası 25.650 ton/yıl'a gerilemiştir.

SEK'in özelleştirilmesinin ardından, boşaltılan kamu alanı, çokuluslu şirketler ile onlarla ortaklık kuran veya kurmayan yerli sermaye tarafından doldurulmuştur. İzleyen süreçte, küçük firmalar, büyük sermaye grupları tarafından satın alınarak bünyelerine katılmışlardır. Son aşamada ise, yerli ortağın çekilmesi ile piyasa yabancı ortağa kalmaktadır.

Kısaca çerçevesi çizilen gıda alanında yabancılaşma, markalar konusunda daha da belirgin olmaktadır. Bugün tüketiciye sunulan ve geçmişte orta büyüklükteki yerli sermayeye ait olan birçok süt ve yoğurt markasının mülkiyeti, çokuluslu şirketlere ait bulunmaktadır.

Bu noktada, süt sektörü özelleştirmesi ana başlıklarıyla incelendiğinde, şu gelişmelerin altının çizilmesinde yarar görülmektedir.

Öncelikle SEK işletmelerini satın alanlar, kendi firma çıkarları uyarınca, çoğu zaman içindeki makinesi, arsası vb. için satın aldıkları işletmeleri kapatmışlar, bazı fabrikaların içindeki makinaları söküp götürmüşlerdir.

Kapanan süt işleme tesisleri, üreticinin süt pazarlaması sorununu doğurmuş, bu ortamda, ülkede yaşanan yüksek enflasyon olgusuna karşın, süt fiyatları sürekli baskılanmıştır. Kaymakamların başkanlığında kurulan "Köylere Hizmet Götürme Birlikleri" nin en önemli işlevlerinden birisi, süt toplama haline gelmiştir. Toplanan sütler, belirli aralıklarla yapılan ihaleleri kazanan firmalara verilmektedir. Ancak ihalelerdeki rekabet eksikliği, yargı kararlarına da konu olmuştur.

Süreç, sütün Türkiye köylüsünden rekabete kapalı ortamlarda ucuz fiyatlarla satın alınması, buna karşılık pastörize süt ve yoğurtun kentli tüketiciye pahalı fiyatlarla satılması sonucunu doğurmuştur. Aradaki fark ise, süt alt sektöründe faaliyet gösteren yerli ve yabancı özel sektör karı niteliğine dönüşmektedir.

Türkiye süt ve süt ürünleri pazarının parasal büyüklüğü 10 milyar dolar düzeylerinde olması, Türkiye'deki büyük süpermarketlerin toplam cirosu içindeki payının da % 10 civarında bulunması, piyasanın önemini ortaya koymaktadır.

Süt – et – hububat – şeker - tütün gibi geleneksel tarımsal hammaddeler ve bunların işlenmesinden elde edilen işlenmiş ürünler pazarındaki yabancılaşmanın, özelleştirmelerin yapıldığı veya uzun süredir planlandığı ve yakın gelecekte gerçekleştirileceği bildirilen alanlarda hızla artması, yukarıda özetlenen diğer etkiler ile birlikte, ülke tarım sektöründe ve kırsal yaşamında olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

İçsel Gelişmeler : Destekleme kapsamında değişim

Dünya ülkelerinin hemen tümünde, tarım alanına kamusal müdahalede bulunulmakta ve sektör çeşitli biçimlerde desteklenmektedir. Tüm bu değişik destekleme modelleri, amaç konusunda ortaklaşmaktadırlar: Tarımsal üretimin sürekliliğini sağlayarak ülkenin gıda güvenliğini korumak, tarım üreticilerinin ve tüketicilerin yaşam düzeylerini yükseltmek, sektör üretiminin ulusal ekonomiye katkı oluşturması ve dış ticarette rekabet üstünlüğü elde etmesi amacına ulaşmak...

Bu genel amaçların kapsamı içinde, ülke sosyo – ekonomik yapısına göre birçok tamamlayıcı hedefler de gözetilerek tarımsal destekleme politikaları oluşturulmakta ve çeşitli araçlar kullanılarak yaşama geçirilmektedir. "Kamusal müdahale" temelinde ortaya çıkan tarımsal desteklemeler ekonominin doğal dengeleri üzerinde çeşitli değişimler ortaya çıkarmakta; kamu bütçesi, üretici ve tüketici refahı, kaynak kullanım seçimlerini etkilemekte ve son tahlilde ulusal gelir ve refah üzerinde, seçilen politikalar doğrultusunda belirleyici etkiler oluşturmaktadırlar.

Ekonominin genelinde ve toplumun hemen tüm sınıfları üzerinde farklı etkiler yaratan, çok sayıda araçla yürütülen tarımsal destekleme politikalarının sınıflandırılmaları kolay değildir.

Bununla birlikte, genel özellikleri bakımından politika araçları, ekonomideki etkileri göz önüne alınarak başlıca dört grup altında toplanabilir ; pazar fiyat desteği, doğrudan gelir desteği, dolaylı gelir desteği ve genel hizmetler olarak ta tanımlanabilecek olan diğer destekler.

Bu destekleme biçimlerinden ilkinin finansmanı tüketiciler tarafından karşılanırken; diğer üç destek aracı kamu bütçesi tarafından finanse edilir. Bu bağlamda; birinci destekleme biçimi tüketici fiyatları düzeyini, diğer üç destekleme biçimi ise vergi düzeyini yükseltmek gibi yan etkilere sahiptir.

Pazar fiyatı destekleri üretici odaklı destekleme biçimidir. Tarımsal üretimi, üretici gelirlerini ve tüm kesimlerin gelir dağılımını düzenlemede oldukça etkili bir araçtır. Taban fiyat ve fiyat primleri üreticinin ürününe bağlı olarak ödenir. Bunların yanında, iç pazarı korumak amacıyla uygulanan sınır önlemleri de (dışsatım teşvikleri ve dışalım kısıtları) bu kapsamda değerlendirilebilir.

Pazar fiyat desteklerinin en önemli olumsuzluğu, tüketici fiyatlarının artmasına olan etkisidir. Temel tarım ürünlerine talebin, içlerinde tarım üreticilerinin ve kent yoksullarının da bulunduğu toplumun dar gelirli kesimlerinde en yüksek olduğu dikkate alındığında; bu destekleme biçiminin kullanımında dikkatli olunması gerektiği ortaya çıkar.

Doğrudan gelir destekleri, üreticilere yapılan ödemelerle üretici gelirlerini artırmayı amaçlayan bir diğer destekleme aracıdır. Kullanımının giderek artmasının temelinde, piyasa dengelerini bozucu etkisinin en az oluşu gösterilir. Bununla birlikte, tarımsal altyapı sorunlarını çözmüş ekonomilerde olumlu etkilerini kolayca gösterebilmekte, tersine durumlarda üretim üzerinde beklenenin dışında sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Başlıcaları, birim alan veya hayvan başına yapılan ödemeler, doğal afet ve zarar ödemeleri, depolama yardımlarıdır.

Dolaylı gelir destekleri, genel olarak üretim masraflarını azaltıcı etkiye sahip önlemlerdir. Tarımsal üretim girdilerine (tarım makinaları, gübre, tarımsal mücadele ilaçları, tohumluk vb.) uygulanan sübvansiyonlar, finansman kolaylıkları (piyasa faiz oranlarının altında tarımsal üretim kredi faizleri, sermaye bağışları vb.) ürün sigortalamasına verilen devlet destekleri bu başlık altında değerlendirilebilir. Sözü edilen desteklerin, uygulanan politika aracına göre değişmek üzere, üreticiye ulaşması konusunda önemli eksikliklerin yaşandığı gözlenmiştir.

Tarıma sağlanan genel hizmetler ise, diğer destekler olarak sınıflandırılabilir. Tarımsal altyapı hizmetleri, eğitim – araştırma ve yayım hizmetleri, tarım sektörüne tanınan vergi kolaylıkları, taşımacılıkta tanınan ayrıcalıklar gibi genel hizmetler, uzun dönemde tarım sektörü üzerinde maliyetleri azaltıcı etki yaratmaktadır.

Türkiye'de uzun yıllardan beri en yaygın olarak başvurulan destekleme aracı, pazar fiyatı desteklemeleri idi. Bu yöntemde hükümetler, hangi ürünleri hangi fiyattan satın alacağını belirleyerek alım yapacak kuruluşu görevlendirmekte idiler.

İlk pazar fiyat desteği uygulaması olan buğday destekleme alımlarına 1932 yılında T.C.Ziraat Bankası aracılığıyla başlanmış, 1938 yılında TMO'nun kurulması ile bu görev TMO'ne devredilmiştir. TŞFAŞ, Çay Kur, Tekel, Kooperatifler, devlet destekleme alımında görev alan diğer bazı kamu kuruluşlarıdır.

1960 yılında devlet destekleme alımı kapsamına alınmış ürün sayısı 6 iken (buğday, arpa, çavdar, tütün, çay, şeker pancarı), bu sayı 1970 sonlarında 24'e çıkarılmıştır. Bu ürünler; buğday, arpa, çavdar, yulaf, pamuk, tütün, yaş çay yaprağı, şeker pancarı, soya, ayçiçeği, fındık, Antep fıstığı, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yer fıstığı, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapağı, yaş ipek kozasıdır. 24 Ocak kararlarından sonra ürün sayısında tekrar azalma olmuş ve 1990 yılında destekleme kapsamındaki ürün sayısı 10'a düşmüştür (buğday, arpa, çavdar, mısır, çeltik, yulaf, tütün, şekerpancarı, haşhaş, nohut). Aynı sayı 1991 yılında 24'e, 1992 yılında ise 26'ya yükselmiştir. 5 Nisan 1994 kararlarıyla birlikte kapsama alınan ürün sayısı 9'a (hububat ürünleri, şekerpancarı, haşhaş ve tütün) düşürülmüş ve bu sayıda 2000'li yıllara kadar önemli bir değişiklik olmamıştır. 2000'li yıllarda ise, mevcut destekleme sisteminin tümüyle elemine edilerek, doğrudan gelir desteği (DGD) sistemine geçilmesi amaçlanmıştır.

Ürün destekleri konusunda bir başka gelişmede, Türkiye'de uygulanacak destekleme fiyatları düzeyinin IMF ile yapılan Stand by Anlaşması çerçevesinde verilen niyet mektuplarına konu olmasıdır. Bu bağlamda hububat, tütün, şeker fiyatları, genellikle "dünya fiyatlarına" endekslenerek istikrar programı metinlerine "yapısal kriter" olarak konulmakta, ve fiyatlar bu doğrultuda ilan edilmektedir.

Pazar fiyatı desteği yanında Türkiye'de girdi desteği (gübre, tohum, su, tarımsal mücadele ilaçları, tarımsal kredi) uygulamaları da yapılmakta idi. Ancak yine "istikrar programları" çerçevesinde, tüm girdi destekleri elemine edilmiştir.

Türkiye'de tarım alanında verilen genel hizmetler olan araştırma – eğitim ve yayım hizmetleri, denetim ve kontrol hizmetleri, hastalık ve zararlılara karşı yapılan kamu mücadelesi ve altyapı hizmetleri ise, geçmişle kıyaslandığında, etkinliğini yitirmesine rağmen halen sürdürülmektedir.

Altyapısı sorunlu, dışsal ve içsel etkilerle tarım politikaları liberalize edilen ve destek düzeyi giderek azaltılan tarım sektörü, çiftçi kayıtının da bulunmadığı ortamda, hedef kitleye yönelik politika ve strateji seçeneklerinin geliştirilemediği bu temel yapı içerisinde 21. yüzyılın eşiğine gelmiştir.

II.3.3 - 2000 ve Sonrası

Türkiye tarım sektörü politikalarının değişimi, 1999 sonlarında başlayan İstikrar Programı'nın en önemli bölümlerinden birini oluşturmaktadır.

Yine bu dönemde, AB üyeliği sürecinde yayımlanan Katılım Ortaklığı Belgesi ve Ulusal Program ile son İlerleme Raporu, tarım sektörü ile ilgili önemli belirlemeler içermektedir.

Son olarak, “İleri Tarım Müzakereleri” kapsamında Dünya Ticaret Örgütü Cenevre Çerçeve Anlaşması, tarım yapıları üzerinde önemli etkiler doğurmaya adaydır.

II.3.3.1 – IMF – Dünya Bankası Anlaşmaları

Bu bölümde, önce Anlaşma hükümleri verilecek, ardından ortaya çıkan sonuçlar üzerinde durulacaktır.

II.3.3.1.1 – IMF – Dünya Bankası Anlaşmasının Hükümleri

1999 yılı sonunda Uluslararası Para Fonu ile imzalanan Stand by Anlaşması ve bu kapsamda verilen niyet mektupları, uygulanmakta olan tarım politikalarında önemli değişiklikler öngörmektedir. Bunlar, aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir;

(i) Öncelikle destekleme fiyatlarının “dünya fiyatları” düzeyine çekilmesi, ardından girdi ve çıktıya dayalı destekleme sisteminin tümüyle elemine edilerek Doğrudan Gelir Desteği sistemine geçilmesi,
(ii) TSKB, TCZB’nın yeniden yapılandırılması,
(iii) TZDK, İGSAŞ, TÜGSAŞ, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL’in özelleştirilmesi,
(iv) Şeker, tütün ve TSKB alanlarında kurulların oluşturulması.

IMF ile yapılan Anlaşma hükümleri, kamu bütçesi açıklarından tarımsal desteklemeleri sorumlu tutan anlayışın bir görünümü niteliğinde ortaya çıkmış ve sektörel harcamaları kısıtlama amacına odaklanmıştır. Dönemin destekleme sistemi üzerindeki etkileri şöyle açıklanabilir;

1980’li yıllardan beri süren tartışmaların istikrar programına bir yansıması niteliğinde olmak üzere, yerel fiyatların dünya fiyatlarının çok üzerinde olduğu, tarımın rekabet edebilmesi için yerel fiyatların indirgenmesi gerektiği ileri sürülmüş ve dünya fiyatı göstergesi olarak ABD tarımsal ürün borsalarının fiyatları temel alınmıştır.

Bu yaklaşımın sonuca odaklı olduğu, sorunu kavrayıp çözüm üretme düşüncesine dayanmadığı söylenebilir.

Türkiye’de tarımsal üretim maliyetlerinin yüksek olmasında, tarımın altyapı sorunları ve girdi fiyatlarının pahalılığı etken olmaktadır. Ortalama işletme genişlikleri küçük, sulama olanakları kısıtlı, teknolojiyi içerememiş tarım sektörü, yaşanan yüksek enflasyon ortamında her geçen gün daha da pahalılaşan gübre – tohum – tarımsal savaşım ilacı vb. kullanmakta olup, tüm bu etkenler, üretim maliyetlerinin aşağıya çekilmesine engel olmaktadır. Tarımda yaşanan genel verimlilik düşüklüğü bu tabloda önemli bir unsur olmakla birlikte, AB ve ABD ile aynı verim değerleri ile üretim yapılan ürün gruplarında dahi aynı sorunun yaşanıyor olması, altyapı sorunları ve girdi kullanım maliyetlerinin başat konumuna işaret etmektedir.

İşte bu tablo içerisinde, (a) ABD Borsa fiyatlarının, uygulanan sübvansiyonlar bağlamında Amerika’lı üreticinin eline geçen fiyatların altında bir fiyat düzeyini

yansıtması ve (b) çıktı fiyatında yerel – dünya fiyatları karşılaştırması yapılırken, aynı karşılaştırmanın girdi fiyatlarında yapılmaması[19], başka bir deyişle dünya fiyatlarından yüksek yerel girdi fiyatları ile üretim yapılıyor olmasının görmezden gelinmesi, tarımsal üretim yapıları üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Açıklanan destekleme fiyatları bazı yörelerde üretim maliyetlerinin altında kalmış ve özellikle nadas zorunluluğu ile üretim yapılan alanlarda, üretimden vazgeçmeler gözlenmiştir.

IMF "reformlarının" Dünya Bankası Yapısal Uyum kredileri ile destekleneceği hükmü doğrultusunda, Dünya Bankası ile 2001 yılında "Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP)" imzalanmıştır.

Dünya Bankası, dünya genelinde, toplam kredi hacminin yaklaşık % 20'sini tarım sektörüne ayırmaktadır. 1950 yılından bu yana Dünya Bankası ile 163 Kredi Anlaşması imzalayan Türkiye'de de, 31 Kredi Anlaşmasına konu edilen tarım sektörü, % 19.02 pay ile birinci sıradadır.

Dünya Bankası Anlaşmalarının iki belirgin özelliğinin bulunduğu söylenebilir; (a) Ulusal plan ve programların hedef ve stratejilerini yönlendirme özelliği, (b) Doğrudan kamu sektörü ve kamu yönetiminin örgütlenmesi, çalışma ilişkileri, istihdam biçimleri ve işlevlerini değiştirme etkisi.[20]

Bu bağlamda, Dünya Bankası ile imzalanan TRUP, 4 alt projeden oluşmaktadır;

- Doğrudan Gelir Desteği,
- Çiftçi Geçiş Programı (Alternatif Ürün Projesi),
- Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılması,
- Proje Destek Hizmetleri

Bu başlıklardan DGD, Türkiye'de uygulanan destekleme sisteminin tümüyle değiştirilmesine odaklanmaktadır.

DTÖ Uruguay Turu Sonuç Anlaşması hükümlerine göre üretimden bağımsız (*de coupled*) doğrudan ödemeler Toplam Destek Ölçütü'nden muaf olup indirgenmeye konu olmazlar.

Doğrudan gelir ödemelerinin "üretimden bağımsız" olmasının anlamı, devlet tarafından üreticilere yapılan ödemelerin üreticinin ürettiği ürün çeşidi ya da miktarı ile

---

[19] İktisadi olarak bir işletmenin karlılığı Kar = R – C formulü yardımıyla hesaplanmakta olup bunun açılımı Kar = (P.Q) – C şeklindedir. Burada P fiyatı, Q arz edilen miktarı, C ise maliyeti göstermektedir. Buna göre salt fiyatı veri alarak işletmeler arasındaki kar düzeyleri farklılığı konusunda bir yorum yapmak mümkün değildir. İşletmelerin kar düzeyleri arasındaki farklılıkları ortaya koyabilmek için maliyet fonksiyonlarına da bakmak gerekir. Tarım sektöründe verim artırıcı girdiler maliyetlerin oldukça önemli bir kısmını teşkil ettiği için girdi fiyatlarına bakmaksızın yorum yapmak ülkeler arasındaki karşılaştırmalarda yanıltıcı sonuçları beraberinde getirecektir.

[20] GÜLER, Birgül Ayman, "Kamu Yönetimi ve Dünya Bankası", **Amme İdaresi Dergisi,** C:28, S:3, Ankara, 1995, s.28

bağlantısı olmaması demektir. DTÖ'nün uygulatmak istediği DGD çeşidi budur. Halen Avrupa Birliği'nin uyguladığı ve üretimle belli bir derecede bağımlı doğrudan gelir ödemeleri ise, hedeflenen gruplara bazı koşullara bağlı olarak yapılan telafi edici ödemeler (compensatory payments) ile piyasa fiyatı ile üreticinin eline geçmesi arzulanan fiyat arasındaki farkın "fark ödemeleri" (defıciency payments) adı altında yapılmaktadır.

DGD sistemi gelişmiş ülkeler için ticarette rekabet üstünlüğü sağlayıcı bir politika aracı iken; yapısal sorunları bulunan az gelişmiş / gelişmekte olan ülke gruplarında, uygulanan DGD sistemi, tarımsal üretim yapılarında olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

Bunlara ana başlıkları ile bakmakta yarar vardır:

(a) Tarımsal üretimin en önemli gereklerinden olan finans, DGD sistemi ile tarımdan daha da uzaklaşmaktadır. Özellikle girdi desteği (gübre-tohum-tarımsal savaşım ilacı vb.), kaynağın tarımda kalmasını sağlar. Oysa DGD ödemelerinin tarıma geri dönüş oranı, yoksulluk içinde temel giderlerini karşılayamayan köylü yapısı veri iken, her geçen gün biraz daha düşmektedir.

(b) Üretimden bağımsız DGD sistemi ile Türkiye'nin çok gereksinim duyduğu üretim planlamasını gerçekleştirmek olanaksızdır.

(c) Mevcut DGD sistemi, işleyiş itibariyle, araziyi işleyeni değil mülk sahibini desteklemektedir. Anadolu'da kira ilişkilerinde mülk sahipleri, DGD ödemelerini kendilerinin almalarını koşul olarak dayatmaktadırlar. Bu bağlamda kentlerde yaşayan ve toprakla hiç ilgileri olmayan mülk sahiplerinin tarımsal desteklerden yararlandırılmaları söz konusu olmaktadır.

(d) Mevcut sistem varsıl köylüyü desteklemektedir. Halen 500 dekara kadar arazisi olanlara dekar başına 16 milyon TL ödeme yapılmaktadır. Bu çerçevede çok daha geniş araziye sahip olanlar arazilerini noter sözleşmeleri ile 500'er dekarlık bölümlere ayırıp akrabaları üzerine göstererek ödemelerden geniş oranda yararlanmaktadırlar. Buna karşılık küçük arazi sahipleri, ödemeleri almak için yerine getirmek zorunda oldukları çeşitli işlemler (belge ücreti, noter ve başvuru masrafları – yol giderleri vb..) karşılığında yapacakları masrafların alacakları ödemeleri geçmesi nedeniyle, başvuru dahi yapmamaktadırlar. Nitekim 4.1 milyon tarım işletmesinden halen 2.7 milyonu DGD ödemelerinden yararlanmak için kayıt yaptırmış durumdadırlar.

(e) Tüm girdilerin hızla pahalılaştığı bir ortamda, DGD ödemeleri neredeyse sabit tutulmakta, bu bağlamda, dolaylı da olsa tarımsal üretimi destekleme etkisi giderek zayıflamaktadır.

(f) Başvuru sayısında ve ödeme miktarındaki göreli artışlara karşın, bütçeden DGD için ayrılan kaynaklar yeterli olmamaktadır.

(g) Nihayet DGD sistemi, DB TRUP Anlaşması gereğince 5 yıllık bir süre için uygulanmaktadır, bu nedenle de geçici bir yardımdır.

II.3.3.1.2 – IMF – Dünya Bankası Anlaşmalarının Uygulama Sonuçları

Dönemin tarım politikalarındaki değişime etkisi, aşağıdaki tabloda yalın olarak ortaya çıkmaktadır;

Tablo 5 : Yeni tarım Politikalarının Devlet Bütçesine Etkisi :
1999 – 2002 (Milyon ABD doları)

Destek kalemleri	**1999**	**2002**
Kredi desteği	956	0
Gübre desteği	183	0
KİT'lere bütçeden aktarılan	261	138
KİT açıklarını karşılama	2213	355
Pamuk ve yağlı tohumlar primleri	205	58
TSKB'ye destek	450	0
DGD Ödemeleri	0	628
Toplam	4268	1179

Kaynak : OECD, Economic Surveys: Turkey, Ekim 2002, Tablo 36.

Görüldüğü gibi, 1999 yılında 4.2 milyar dolarlar düzeyinde olan kamusal tarım desteği, 2002 yılında 1.2 milyar dolar düzeyine gerilemiştir. Aynı rakam, 2003 yılında 2 milyar dolar düzeyinde oluşmuştur.

Destek düzeyinin azalması yanında, destekleme kapsamının değişimi çarpıcıdır. T.C. Ziraat Bankası'nın düşük faizli tarımsal kredi verme işlevinin sona erdirilmesi ile birlikte 956 milyon dolar düzeyinde olan kredi desteği, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'nin yeniden yapılandırılması sonrasında TSKB'ne aktarılan 450 milyon dolar düzeyindeki destek ve nihayet 183 milyon dolar düzeyindeki gübre desteği tümüyle sıfırlanmıştır. KİT'lere aktarılan kaynaklar ve yağlı tohumlar – pamuk için ödenen prim destekleri önemli oranda azaltılmıştır. Tüm bunların yerine, DGD ödemeleri konulmuştur.

1999 yılı sonunda başlayan dönemde uygulanan "tarım reformu" nun Türkiye tarım yapısı üzerinde doğurduğu sonuçlar, Dünya Bankası tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır. [21]

Rapor sonuçları şöyle özetlenebilir; [22]

---

[21] The World Bank, **A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidizatin,** Washington D.C., March 9, 2004.
[22] A.k., s: iv – vii.

- 1999 – 2002 aralığında, tarımsal sübvansiyonlar 6 milyar US $ azalarak 1.1 milyar US $'a inmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal sübvansiyonların GSMH'ya oranı % 3.2'den % 0.5'e inmiştir.
- Aynı dönemde, tarımsal GSMH 27 milyar US $'dan 22 milyar US $'a inmiştir.
- Çiftçiler üzerindeki net etki, yaklaşık 4 milyar US $ tutarında yıllık zarar olmuştur.
- 2002 – 2003 reform döneminde gerek suni gübre gerekse tarımsal kimyasal madde kullanımı % 25 – 30 azalmışltır.
- Tarım kredisi faiz oranları negatiften pozitife dönmüştür.
- Kredi alan çiftçiler, borçlarını başlıca üç nedene bağlı olarak ömdememişlerdir: tarımsal gelirdeki azalmalar, yüksek reel faiz oranları ve bazı çiftçilerin borçların kısmen affedilmesi yolundaki beklentileri.
- 1999 – 2001 arasında, Türkiye'de üretilen başlıca tarım ürünlerinin brüt değeri, reel olarak % 16 azalmıştır.
- Bütün ürün çeşitlerinde Türk ihracat ve ithalatının 1997 – 2002 döneminde artış göstermesine karşın tarım ve gıda ürünlerinin toplam ihracat ve ithalattaki payı düşmüştür. 2001'deki önemli orandaki devalüasyon, üretm artışı ile birlikte ihracatın artmasına yardımcı olmuş ve işlenmemiş tarım ürünü ithalatındaki azalmaya yol açan en önemli faktör olmuştur.
- 1999 – 2001 arasında hektar başına üretimin dolar eşdeğeri % 28 azalmıştır (864 US $/hektardan 621 US $/hektara). Bütün önemli tarım ürünü gruplarında genel düşüş kaydedilmiştir. Bu düşüş - % 13 ile bakliyatta en az oranda, - % 38 ile tütün şeker pancarı ve pamuğu da içeren bir kategori olan "öteki tarla ürünlerinde" en yüksek oranda gerçekleşmiştir. Hektar başına meyve değeri % 29 azalırken, hububat ve sebze değeri sırası ile % 22 ve % 23 düşmüştür. Bu dönemde hektar başına katma değer dolar bazında yaklaşık % 40 düşüş kaydetmiştir.
- Reform döneminde toplam ekili alan, Akdeniz Bölgesi dışında bütün bölgelerde yaklaşık % 2 azalmıştır. Bu azalmanın üçte ikisi, ekili alanın (başlıca tahıl) ve nadasa bırakılan tarlaların 300.000 hektardan fazla (ekili alanın yaklaşık % 3.5'u oranında azalma) azaldığı Orta Anadolu Bölgesinden kaynaklanmıştır.
- 1999 ve 2001 arasında tarım ürünleri fiyatları, tahmini olarak % 40 düşmüştür.
- Türkiye, OECD ülkeleri arasında en düşük destekleme oranlarına sahip olan ülkeler arasında bulunmakla birlikte GSMH'nin yüzdesi olarak bu destek, OECD ülkelerindeki en yüksek destek oranlarından biridir.
- DGD programı, çiftçilerin maruz kaldığı net gelir kaybının yaklaşık % 35 – 45'ini karşılamıştır. Bu durum, tarım nüfusunun yaklaşık dörtte üçünü içeren DGD Programından fiilen yararlanabilenleri etkilemektedir.

II.3.3.2 – Avrupa Birliği Süreci

Yeniden Yapılanma arayışları içinde, bir başka önemli gelişme, 1999 Aralık Ayı'nda Helsinki'de gerçekleştirilen Zirve sonrasında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne "aday ülke" statüsü kazanması sonrasında ortaya çıkmıştır.

II.3.3.2.1 – Ulusal Program Hükümleri

1999 yılının Aralık Ayı'nda Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Birliği tarafından Türkiye'ye aday ülke statüsü tanınmasının ardından, AB tarafından bir Katılım Ortaklığı Belgesi yayımlanmış olup, burada belirtilen programın ülke taahhüdü haline getirilmesi ve zaman programlamasının yapılması çerçevesinde, Türkiye tarafından ilk Ulusal Program (UP), 24 Mart 2001 tarihinde yayımlanmıştır. Ardından, bu Programın revizesi niteliğinde olmak üzere, ikinci UP yayımlanmıştır.

İkinci UP'ın "Tarım" bölümünde, ilk UP'dan sonra yayımlanan bazı kanunlara atıf yapılmakta ve bunlardan 4634 sayılı Şeker Kanunu[23] ile pancar üretiminde sözleşmeli sisteme, şeker üretiminde de kota sistemine geçildiği, 4733 Sayılı Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğünün Yeniden Yapılandırılması ile Tütün ve Tütün Mamullerinin Üretimine, İç ve Dış Alım ve Satımına, 4046 Sayılı Kanunda ve 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[24] ile de tütün satışlarının açık artırma usulü, üretimin ise sözleşmeli olarak gerçekleştirilmesinin öngörüldüğü belirtilmektedir.

UP, AB Müktesebatına Uyum Açısından bir öncelikler listesi ve bunlara ilişkin ana unsurları da içermektedir. Liste, aşağıdaki gibidir;

1 - Yatay Konulara İlişkin Düzenlemelere Uyum

- Entegre İdare ve Kontrol Sisteminin (IACS) Temel Unsurlarının Oluşturulması
- Çiftlik Muhasebe Veri Ağının (FADN) Kurulması
- Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonuna (EAGGF) Yönelik İdari Yapıların Oluşturulması
- Organik Tarım

2 - Veterinerlik Mevzuatına Uyum

- Veterinerlik Çerçeve Kanununun Çıkarılması ve Bunun Uygulanmasına Yönelik AB ile Uyumlu İdari Yapılanmanın Oluşturulması
- Sınır Kontrol Noktaları
- Veterinerlik Bilgi Sistemi
- Hayvan Hastalıklarının Kontrolü ve İzlenmesi ile Acil Eylem Planları
- Hayvan Refahı
- Veteriner Halk Sağlığı
- Yem

[23] 19 Nisan 2001 tarih ve 24378 sayılı Resmi Gazete
[24] 9 Ocak 2002 tarih ve 24635 sayılı Resmi Gazete

3 - Bitki Sağlığı Mevzuatına Uyum ve Gerekli Kurumsal Kapasitenin Oluşturulması

- Bitki Pasaportu Uygulamaları ve Sınır Kontrol Noktaları Dahil Zararlı Organizmalar
- Bitki Koruma Ürünleri (Pestisitler)
- Bitki Çeşidi Hakları
- Tohum ve Fide Kalitesi

4 - Ulusal Kırsal Kalkınma ve Ormancılık Stratejilerinin Oluşturulması

- Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisinin ve Programının Oluşturulması
- Ulusal Ormancılık Stratejisinin Oluşturulması

5 - Gıda Güvenliği ve Kontrolü

- Bitkisel Kökenli Gıda Maddelerinde Gıda Güvenliği
- Süt ve Süt Ürünlerinde Gıda Güvenliği
- Et ve Et Ürünlerinde Gıda Güvenliği
- Diğer Tarımsal Ürünlerde Gıda Güvenliği
- Alkollü İçkilerde Gıda Güvenliği
- Dikey Mevzuat

6 Ortak Piyasa Düzenlerinin Kurulması ve Tarım Piyasalarının Etkin Biçimde İzlenmesine Yönelik Yasal Dayanak, İdari Yapılar ve Uygulama Mekanizmalarının Oluşturulması

- Hububat ve Çeltik
- Sığır ve Dana Eti
- Süt ve Süt Ürünleri
- Taze Meyve ve Sebze
- İşlenmiş Meyve ve Sebze
- Zeytinyağı
- Şarap
- Şeker
- Tütün
-

AB Müktesebatına Uyum konusunda gerçekleştirilen çalışmalar, II. Tarım Şurası'nın "Uluslararası Tarımsal İlişkiler ve AB'ye Uyum" başlıklı 11. Komisyonu tarafından irdelenmekte olduğundan, Komisyonumuzun çalışma alanı dışında tutulmuştur.

II.3.3.2.2 – İlerleme Raporu'nun Analizi

Avrupa Birliği İlerleme Raporu, 6 Ekim 2004 tarihinde yayımlandı.

İlerleme Raporunun Tarım, Hayvan ve Bitki Sağlığı, Balıkçılık başlıklı bölümü; tarım sektörü ve kırsal alan konularında 25 üyeli AB ile Türkiye arasında karşılaştırma yapmaktadır. Rapor verilerine göre; Türkiye'nin katılımı AB tarımsal alanlarına 39 milyon hektar daha ilave edecek ve bu, 25 üyeli AB'nin tarımsal alanının % 23'ü anlamına gelecektir. Türkiye'nin tarımsal işletme yapısı, Bulgaristan ve Romanya ile benzerlikler taşımaktadır. AB 25'in 13 milyon tarım işletmesine karşılık, Türkiye'nin 3 milyon tarım işletmesi bulunmakta olup; ortalama işletme genişliği AB'de 13 hektar iken Türkiye'de 6 hektardır.

Yine Türkiye'nin katılımı AB 25'in 452 milyon tüketicisine 80 milyon daha katacaktır. .

Rapor, 2000'den bu yana sürdürülen "tarım reformu" çalışmalarına karşın liberalizasyonun tam olarak sağlanamadığını ifade ederek eleştiri getirimektedir. Buna göre, müdahale alımları, girdi yardımları ve üretimle bağlantılı yardımlar gibi bütçeden finanse edilen destekler "halen" sürdürülmakte olup, ayrıca, birçok tarımsal üründe gümrük tarifesi AB düzeyinin üstünde bulunmaktadır, bazı ürünlerde yasaklar vardır. AB düzeyinin altında olmakla birlikte, dışsatım sübvansiyonları söz konusudur, tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi tamamlanamamıştır ...

Raporun bu bölümünde yer alan ifadelerin irdelenmesinde yarar bulunmaktadır. Öncelikle, Dünya Bankası raporunda da belirtildiği gibi, "reform" sonrasında, Türkiye'de girdi yardımı kalmamış, müdahale alımlarının düzeyi önemli oranda indirgenmiştir. Gümrük tarifelerimiz, Dünya Ticaret Örgütü taahhütleri ile uyumlu olup, üyelik öncesi AB ile aynı düzeyde gümrük vergisi uygulama zorunluluğumuz bulunmamaktadır. Üretimle bağlantılı yardımlar yalnızca beş ürüne uygulanan düşük miktarlı primler olarak sürdürülmektedir. Dünyada uygulanan dışsatım sübvansiyonlarının neredeyse tamamının AB ve ABD tarafından kullanıldığı bilinmekte iken, Rapor, parasal anlamı olmayan Türkiye uygulamalarından söz etmektedir. Hepsinden önemlisi, yokluğu hala doldurulamayan EBK, SEK, YEMSAN veri iken, kar eden ve piyasayı düzenleyen TEKEL, Şeker Fabrikaları, Gübre Fabrikaları, Çay kur'un bir an evvel özelleştirilmesine vurgu yapılmaktadır.

Rapor, kullanılan 400 milyon doların üzerindeki ticaret bozucu dışsatım kredileri nedeniyle, ABD'den başta pamuk, sigara, tütün, buğday, arpa soya ve mısır olmak üzere birçok tarımsal ürün dışalımının yapıldığını ve tarımsal ürün ticaretinde 600 milyon euro' düzeyinde ticaret açığı verildiğini; buna karşılık AB ile yapılan tarımsal ticarette Türkiye'nin ticaret fazlası verdiğinin altını çizmektedir.

Raporda, her zaman olduğu gibi, kamu ve hayvan sağlığı sorunları nedeniyle Türkiye'nin uyguladığı canlı hayvan dışalım yasağı da eleştirilmektedir.

Raporun belki de en ilginç bölümü ise, “Türkiye’nin üyeliğinin etkileri” bölümünde yapılıyor. Buna göre, ilerideki bir tarihte gerçekleştirilebilecek üyeliğin etkilerini şimdiden kestirmek zor. Ancak meyve – sebze, fındık, bakliyat ve koyun eti gibi rekabet şansı olan ürünler dışında, Türkiye’nin işinin zor olduğu ve rekabetçi bir yapı için daha fazla liberalizasyon gerektiği söyleniliyor. Olası bir üyelikte, tercihli ticaret avantajları sona erecek olan Türkiye’nin tarımsal dışsatımının azalacağı, buna karşılık kısıtlamaların kalkması nedeniyle AB’nin dışsatımının artacağı belirtiliyor. Bu noktada, Rapor, çok ilginç bir öneri geliştiriyor : üyelik anındaki şoktan korunmak için, üye olmadan, geçiş sürecindeyken, AB’ye yönelik ticari kısıtlamalarınızı tümüyle kaldırın !..

Raporun bir diğer önemli saptaması ise, halen AB’de uygulanan OTP’nin Türkiye’de uygulanması halinde, AB bütçesine getireceği finansal yük ile ilgili. Buna göre, Doğrudan Gelir Desteği için 8 milyar euro, Pazar önlemleri için 1 milyar euro gerekiyor. Oysa 10 yeni ülkenin tümüne, bu alanda toplam 7 milyar euro ödeniyor. Ayrıca, kırsal kalkınma önlemleri için de 2.3 milyar euro’ya gereksinim duyuluyor. Rapor, geçiş süresinin 2025’i aşması durumunda, hesabın değişeceğini de eklemeyi unutmuyor...

Şu kısa notu belirtmekte yarar var ki, Türkiye, 2004 yılında, tarımına toplam 2.5 milyar dolar düzeyinde bir kaynak aktarıyor. Bu veri, Türkiye’de tarımın, belirtilen kalemler açısından, AB’nin 1/6’sı kadar desteklendiğinin net bir açıklaması niteliğindedir.

Diğer taraftan Rapor, tarımdaki istihdam fazlasının, sosyal açıdan önemli bir sorun oluşturduğunu belirttikten sonra, Türkiye’nin tamamlamış olduğu tarama (screening) sürecinin yeniden başlayacağını dolaylı olarak belirtiyor, Türkiye için özel geçiş süreci ve derogasyonlardan söz ediyor...

Sonuç olarak, müzakere sürecinde bir dosya kapanmadan diğerine geçmeyecek olan AB’nin, bu koşullarda tarım dosyasını kapatmasının güç olduğu ortadadır. Bu durum, AB üyeliğinin önünde engel olarak tarımın ve üreticinin gösterilmesi gibi tehlikeli bir sürece işaret etmektedir.

II.3.3.3 – Dünya Ticaret Örgütü Cenevre Çerçeve Anlaşması ve Olası Etkileri

27 – 31 Temmuz 2004 tarihleri arasında Cenevre’de yapılan Dünya Ticaret Örgütü görüşmelerinden sonra, tarım alanında ortaya çıkan Çerçeve Anlaşma (*Framework for Establishing Modalities in Agriculture*), çoğu zaman yetersiz bir tartışma düzlemi yaratmış; daha da önemlisi Anlaşma’nın Türkiye’ye ve gelişme yolundaki ülke (GYÜ) – en az gelişmiş ülke (EAGÜ) gruplarına gelecekteki etkileri konusunda yanlış değerlendirmeler ortaya çıkmıştır.

DTÖ terminolojisinin egemen olduğu Çerçeve Anlaşma metninin anlaşılabilmesi, ancak Cenevre sürecini önceleyen gelişmelerin sağlıklı değerlendirilebilmesi ile olanaklıdır. Çünkü Cenevre, asıl olarak, Uruguay Turu sonrasında imzalanan Tarım Anlaşması hükümleri uyarınca, GYÜ taahhütlerinin son bulacağı 2004 yılında ortaya çıkan sıkışmışlığın bir sonucudur... Küresel güç merkezleri açısından Doha ve Cancun'da alınan başarısız sonuçlar, onları, Cenevre'de bir "çözüm" üretmeye ve bir anlamda taviz vermeye zorlamıştır. Ancak "verilen taviz – karşılığında alınan ödün" analizinin sağlıklı yapılması, görünenin altında yatan genel eğilimi olanca açıklığı ile ortaya koymaktadır...

Tarım ticaretinin liberalizasyonu, II. Dünya Savaşı sonrası kurulan Bretton Woods sistemi içinde, diğer sektörlerin aksine çoktaraflı uluslararası anlaşmalara konu olamamış, bunun yerine ürünler bazında yapılan ya da ikili anlaşmalarla daha dar "çözümlemeler" yaratılmaya çalışılmıştır.

GATT'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne dönüştüğü süreçte, 1986 yılında başlayan ve çetin müzakereler sonucunda ancak 1994 yılında bitirilebilen DTÖ Uruguay Turu sonrasında imzalanan Sonuç Anlaşması (*Final Act*), tarım ticaretini geniş oranda liberalize eden ilk uluslararası anlaşma olarak nitelenebilir.

Uruguay Turu (UT); iç desteklerin azaltılması, pazara girişin kolaylaştırılması ve dışsatım sübvansiyonlarının indirgenmesi esaslarına dayanmaktadır. GÜ'ler açısından 6 yıllık indirim süreci 1995 – 2000 yılları arasında, GYÜ'ler için ise 10 yıllık indirim süreci 1995 – 2004 yılları arasında uygulanmıştır.

Türkiye, UT Tarım Anlaşması'nın iç desteklerin azaltılması taahhüdü kapsamına, GYÜ'ler için geçerli olan *de minimis* koşulları gereğince girmemiş, yüksek kote edilen gümrük vergileri nedeniyle, birkaç ürün dışında, genel olarak pazara giriş hükümlerinden ve bütçe zorlukları nedeniyle zaten kullanamadığı dışsatım sübvansiyonlarının indirgenmesi hükümlerinden olumsuz etkilenmemiştir.

İzleyen süreçte, 2000 yılı başından beri yoğun bir şekilde yürütülmekte olan resmi ve gayriresmi toplantıların devamında 2001 yılı Kasım ayında Katar'ın Doha kentinde düzenlenen Bakanlar Konferansı Tarım alanında liberalizasyon yapılabilmesine yönelik irade beyanı dışında somut bir sonuç üretemeden dağılmıştır.

2003 yılının Eylül ayında Meksika'nın Cancun şehrinde yapılan Bakanlar Konferansı ise GÜ'ler için adeta felaketin habercisi idi...Cancun'a dek ABD ve Avrupa'nın ve zaman zaman onlara eklenen CAIRNS grubunun pazarlıklarını izlemekle yetinen ve geniş anlamda kaybeden azgelişmiş dünya, Hindistan ve Malezya'nın öncülüğünde kendi istemlerini dile getirmiştir. Özellikle ABD'nin, bir avuç pamuk üreticisine yılda 12.5 milyar dolar destek verirken, GYÜ ve EAGÜ'lerden pazara giriş kısıtlarını kaldırmasını istemesinin adil olmadığı, Cancun'dan akıllarda kalan bir temel sav olarak öne çıkmıştır. Bu koşullarda Cancun tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır...

Cancun süreci, şu gerçeğin altını çizmiştir; ya GÜ'ler dışsatım sübvansiyonlarını korumak konusundaki ısrarlarından vazgeçecekler, ya da süreç çoktaraflı bir anlaşma açısından tümüyle tıkanacak ve yeniden mal bazında ikili anlaşmalar dönemine girilecektir...

İşte bu ortamda, "İleri Tarım Müzeakereleri" olarak adlandırılan sürecin son halkası, 27 - 31 Temmuz 2004 tarihlerinde Cenevre'de yapılan DTÖ görüşmelerinin ardından ortaya çıkan Çerçeve Anlaşma olmuştur.

UT'nun devamı niteliğinde, Cenevre'de de Anlaşma pazara giriş, iç destekler ve dışsatım sübvansiyonları olmak üzere üç temel esasa oturtulmuştur.

Pazara giriş, korunan iç pazarların kilidini açmaya yönelik bir düzenlemedir. Cenevre'de, bu alanda, bir bant uygulaması belirlenmiştir. Bant sayısı, her bant aralığına giren tarife sayısı ve her bant aralığı için uygulanacak olan indirim yöntemi bu sistemin can alıcı noktalarıdır. İsviçre formülü, lineer formül ya da karma formül, gümrük vergilerinin indirgenme hız ve oranını belirleyecektir.

Anlaşmalarda İsviçre formülünün benimsenmesi, Türkiye'nin yüksek gümrük vergileri ile koruduğu sektörler (hayvansal ürünler, endüstri bitkileri, tahıllar vb) için gümrük vergilerinin hızla düşeceği anlamına geliyor. DTÖ'nün, tarife dışı engel denetimlerini yoğunlaştıracağı ve izin belgesi gibi dışalımı engellemek için kullanılan yöntemlere yaptırım uygulayacağını öngörmek te hiç zor değil...

Dünya Ticaret Örgütü'ne kote edilen değerler üzerinden 10 yıl boyunca (1995 – 2004) yapılan indirimler sonrası, Türkiye, GTİP'lerine göre değişmek üzere, hayvansal ürünlerde % 136.5 ila % 227.5, tereyağında % 100, peynirde % 111, muzda % 147, çayda % 145, şekerde % 136.5, hububat ürünlerinde % 180 gümrük vergisi uygulama hakkına sahiptir.

Çerçeve Anlaşma, bant usulü indirimden söz ediyor. Bunun Türkçesi, yüksek gümrük vergilerinden yüksek indirimdir. Büyük olasılıkla, % 120'nin üzerindeki bant en yüksek bant olarak değerlendirilecek ve en yüksek indirime bu oranın üzerindeki gümrük vergisine sahip ürünler muhatap olacaklar.

Bu demektir ki, Türkiye açısından en hassas olan hayvansal ürünler, hububat, şeker, çay ve muzda durum giderek kötüleşecek.

Türkiye gibi tarımına yeterli finansal destek sağlayamayan ülkelerde, gümrük vergileri, iç piyasayı korumak ve üretimin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından son derecede önemli araçlardır.

İç desteklerde bir indirim uygulaması da, GÜ-GYÜ-EAGÜ grupları için farklı sonuçlar üretebilecek nitelikte. DTÖ'nün ticareti bozucu olarak niteleyerek yasakladığı kırmızı kutu destekler (pazar fiyatı destekleri – girdi destekleri vb), aslında başta ABD ve AB'nin, en az yarım yüzyıldır büyük finansman kaynakları kullanarak üreticisine verdiği desteklerdir. Bu ülkelerde, bu destek politikalarının sonrasında oluşan sağlam tarımsal yapı, bu desteklerin üretimle bağlantısız (de coupled) olarak üreticiye yönlendirilmesine olanak tanımakta, başka bir deyişle sakınca yaratmamaktadır. Bu çerçevede, doğrudan gelir desteği gibi üretimle bağlantısız formlarda GÜ'ler, desteklerini yeniden formüle etmekte ve izin verilen Mavi Kutu destekler içinde toplamaktadır. Buna karşılık GYÜ'ler ve EAGÜ'ler, tarımsal yapı bozuklukları – yönetim sorunları ve bütçe kısıtları nedeniyle, tarımlarını yeterince destekleyememekte, desteklerini dönüştürmekte zorlanmakta, yeni destek formları da tarımın finansman açığını daha da derinleştirmektedir.

Türkiye, Anlaşma'nın *de minimis* hükmü uyarınca, bir destek indirgeme taahhüdü altında olmamasına karşın, krizler sonrası dönemde tarım desteklerini önemli oranda indirgemiş ve tarım sektörüne 1.2 milyar $ ila 2.5 milyar $ düzeyinde yıllık destek uygulayabilmiştir. Üstelik desteklerin büyük çoğunluğu, arazi mülkiyetine dayalı DGD uygulamaları çerçevesinde, üreticiye ulaşmamış ve tarım dışı kanallara akmıştır. Tarım desteğinin AB'de yıllık 50 milyar $ düzeyinde olması, Bush yönetiminin mevcut desteklere ilaveten ABD tarımı için 85 milyar $ daha ayırması, GÜ'ler ile GYÜ'ler ve EAGÜ'lerin kaynak kullanma adaletsizliğini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. DTÖ Anlaşması'nda bulunan "yoksul üreticiye girdi desteği serbestisi" ise, 1999 yılından bu yana, yine Türkiye tarafından kullanılmamaktadır. Anlaşma ile % GYÜ'ler için 10 olan *de minimis* sınırının indirgenmesi, Türkiye'nin zaten sağlayamadığı iç destekler açısından daha da vahim bir durum yaratacaktır...

Çerçeve Anlaşma'nın üçüncü ayağı ise, dışsatım sübvansiyonları alanındadır. GÜ'ler, dışsatım sübvansiyonlarının azaltılması ve süreç içinde tümüyle kaldırılmasını benimsemiş görünmektedirler.

GÜ'lerin tıkanan görüşme sürecini aşmak için kullandıkları ve dünya kamuoyuna "büyük taviz" diye sunulan bu yaklaşım, dikkatli bir analizde, verdiği görüntüyle tamamen zıt bir sonuç üretmektedir.

ABD ve AB'nin dışsatım sübvansiyonuna ayırdığı kaynak miktarı, yıllık 15 milyar $'lar düzeyindedir. GÜ'lerin yılda 300 milyar $ düzeyinde iç destek için kaynak kullandığı düşünüldüğünde, toplam destekler içinde dışsatım sübvansiyonlarının görece daha az önemli olduğu açıktır. İşte ABD ve AB, bu noktadan verdikler sözde tavizlerle, paraza giriş ve iç destekler gibi iki büyük alanda, kendileri için yaşamsal önem taşıyan "ilerlemeler" sağlayacaklar...

Bütçe olanakları yeterli olmayan GYÜ ve EAGÜ'ler, tarımlarını ancak gümrük vergileri ile koruyabilmektedirler. Çerçeve Anlaşma ile açılan süreçte, gümrük vergilerindeki hızlı indirim, yoksul ülkelerin yoksul üreticileri için, yıkıcı sonuçlar üretecek.

Oysa GÜ'ler, bu alanda da kendi çıkarlarına bir düzenlemeyi, Anlaşma koşulu haline dönüştürmüşlerdir. Buna göre, GÜ'ler, tarifelerini düşük tutmak suretiyle, Özel Korunma Önlemleri uygulama hakkı kazanmışlardır. Böylece GÜ'ler, bir malın dışalım fiyatının o ürünün üretilebilirliğini tehdit edecek ölçüde düşük bir fiyatla pazara girmesi durumunda, dışalıma ek vergi koyma ve hatta birtakım kısıtlamalar getirme olanağına kavuşmuşlardır. Gıda yardımlarının bile ticaret aracı haline dönüştürüldüğü dünyada, bu "olanak" amacı dışında kullanılmaktadır. Buna karşılık, içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu GYÜ'ler, Anlaşma'nın bu koruma hükmünden yararlanamamaktadırlar.

Önümüzdeki süreçte, Çerçeve Anlaşma'nın içinin doldurulmasına yönelik görüşmeler başlayacaktır. Bu süreç, tüm ülkeler için olduğu gibi, Türkiye için de yaşamsal önem taşımaktadır.

Bu sürece yönelik olarak, Türkiye kamu yönetiminin, demokratik kitle örgütleri, çiftçi örgütleri ve akademisyenlerin katkısı ile görüşme pozisyonunu hazırlaması gerekmektedir.

Daha da önemlisi, Türkiye, pazara giriş koşullarının iç piyasayı koruyamayacak duruma gerileyeceği yakın gelecek için, hem tarımın geneli, hem de ürün bazında bir palanlama çalışması yapması ve bunu süratle yaşama geçirmesi gerekmektedir.

Hızlı bir tarımsal yatırım planlaması ile sulanabilir alanlarını iki katına çıkartan, arazi kullanım planlamasından üretim deseni seçimine kadar rasyonel tercihler ortaya koyan, üretici örgütlenmesinden girdi temini ve ürün pazarlamasına kadar sürecin tüm aşamalarında üretimden ve üretici – tüketici lehine çözümlerden yana olan, bilgi ve teknolojiyi tarla ile buluşturan, üretim maliyetlerini azaltıp verim değerlerini yükselten, bu çerçevede rekabet gücü yüksek bir tarım sektörü kurgulaması, süreç içindeki kalıcı çözümdür.

III. İZLENMESİ GEREKEN STRATEJİLER

Türkiye'nin sosyo ekonomik özellikleri açısından son derecede önemli bir sektör olan tarım sektörünün, planlı bir kalkınma ilkesi doğrultusunda geliştirilmesi gerekmektedir. Bu, aynı zamanda, "eşanlı gelişme" ilkesi doğrultusunda, ülkenin bütüncül kalkınması açısından da bir zorunluluk taşımaktadır.

Türkiye tarım sektörünün düzenlenmesine ilişkin kimi değerlendirmeler aşağıda verilmektedir;

1. "Ulusal Tarım Politikası" belirlenerek yaşama geçirilmelidir.

- Kamu yararı ilkesi doğrultusunda, Hükümetlere göre değişmeyen, uzun erimli devlet politikası olarak uygulanabilecek bir "Ulusal Tarım Politikası" belirlenmeli, uzun ve kısa dönemli planlamalarla bu politikanın gereklerinin yaşama geçirilmesi sağlanmalıdır.
- Ulusal Tarım Politikası'nın ana ilkelerinin; Türkiye tarımsal üretiminin düşük maliyetle ve yüksek verimle sürdürülerek gıda güvenliğinin sağlanması, üretim planlamasının yapılması, gerektiğinde politikaların "kamusal karışmacılık" temelinde yönlendirilmesi, ekolojik sınırlamaları olan ürünler dışında tarımsal dışalıma son verilmesi, tarımsal gıda sanayiinin geliştirilmesi, tarımsal dışsatımın işlenmiş ürünler bazında gerçekleştirilmesi, üreticilerin örgütlenmesinin sağlanması, tarımsal pazarlama kanallarının üretici ve tüketici yararını sağlayacak şekilde kurgulanması, tarım üreticilerinin yaşam düzeylerinin yükseltilmesi gibi temel amaçları kapsaması gereklidir.
- Ulusal önceliklerle uyarlı, etkili bir tarımsal ve kırsal kalkınma stratejisi kurgulanarak yaşama geçirilmelidir.
- Türkiye'nin bitkisel ve hayvansal gen kaynaklarının, tarımsal ve kırsal fikri mülkiyet haklarının korunmasına-patentlenmesine ve ülke dışı sahiplenilmesinin önüne geçilmesine yönelik politika – uygulama birlikteliği sağlanmalıdır.
- Tarım sektörüne ve kırsal alana finansman sağlamaya yönelik politikalar geliştirilmeli, uygulama bu yönde kurgulanmalıdır.
- Kırsal yaşam kalitesini yükseltip iyileştirecek bir iskan politikasının ve bu bağlamda sosyal - fiziksel planlamanın gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır.
- Tarımsal mesleki eğitim ve yüksek öğrenimin, ülke yapısı ve gereklerine uygun şekilde düzenlenmesi; ülke tarımsal – kırsal kalkınmasında ziraat mühendisi ve veteriner hekimlerin etkin biçimde görevlendirilmesinde yarar görülmektedir.

2. Tarımsal altyapının düzenlenmesi

- Ülke tarımının bitkisel ve hayvansal üretim yapan işletmelerde, modern üretime izin verecek işletme büyüklüklerinden uzak yapısı, Türkiye tarımının temel sorunlarına kaynaklık etmektedir. 15 üyeli Avrupa Birliği'nin ortalama işletme genişliği 17.4 hektar iken, 10 yeni ülkenin katılımı sonrasında, 25 üyeli AB'nin ortalama işletme genişliği 13 hektara gerilemiştir. Bu rakam, halen 6 hektar

ortalama işletme genişliğine sahip Türkiye'nin 2 katından fazladır. ABD'nin ise ortalama işletme genişliği, 180 hektar düzeyindedir.

İşletme genişliği, işletmenin teknoloji, bilgi ve finans kullanımı, maliyet ve verim değerlerinin gerçekleşmesi ve pazara üretim yapan niteliğinin ortaya çıkması açılarından büyük önem taşımaktadır.

Yapılan tarım sayımlarına göre ülkemizde işletme büyüklüğü giderek küçülmektedir. 1950 tarım sayımında 77.3 dekar olan ortalama işletme büyüklüğü, 1980 sayımında 64 dekar, 1991 sayımında 59.1 dekar ve 2001 sayımında 61.1 dekar olarak saptanmıştır. Halen ülkemizdeki tarım işletmelerinin % 65'inde arazi büyüklüğü 50 dekarın altında ve yaklaşık % 83'ünde arazi büyüklüğü 100 dekarın altındadır. 1000 dekarın üstünde araziye sahip işletme oranı %0.2'dir.

Bu bağlamda, Türkiye'de, tarımsal işletme genişliğinin artırılmasına yönelik çalışmaların ekonomik, hukuki ve toplumsal boyutlar dikkate alınarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'de, uzun yıllar boyunca, işletmelerin bölünmesinin temel nedeni olarak miras hukuku gösterilmiştir.

Bu bağlamda, 22.11.2001 tarihinde kabul edilen ve 1.1.2002 tarihinde yürürlüğe giren 4721 no'lu Türk Medeni Kanunu'nun 659 uncu maddesi ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na verilen görev doğrultusunda; tarım işletmelerinin ekonomik bütünlüğünü korumak, işletme arazilerinin bölünmesini önleyerek sürdürülebilirliğini sağlamak ve miras yoluyla yapılacak paylaşımlarda işletmelerin yeterli ekonomik varlığa sahip olup olmadıklarını tespit etmek amacıyla başlatılan çalışmaların sonucunda Bakanlıkça hazırlanan "Tarım İşletmelerinin Yeterli tarımsal Varlığa Sahip Olup Olmadığının Tespitine Dair Yönetmelik", 26.1.2003 gün, 25005 sayılı Resmi Gazete'de; Yönetmelik çerçevesinde yeter gelirli tarımsal işletme büyüklükleri ile bölünemez tarımsal parsel büyüklüklerinin tespitine yönelik usul ve esasları belirlemek için hazırlanan 2003/20 no'lu "Yeter Gelirli Tarımsal İşletme Büyüklüklerinin Tespitine Dair Tebliğ" ise 30.6.2003 gün, 25154 sayılı RG'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Türk Medeni Kanunu'nun miras ile ilgili hükümleri çerçevesinde başlatılan çalışmaların devamı niteliğinde de; ülkemizdeki dokuz farklı tarım bölgesinde ve 81 ilde kantitatif kriterler (üretim vasıtalarının miktarı, üretim vasıtalarının değeri ve üretim değeri) de dikkate alınarak, toprak ve iklim özellikleri, ürün çeşitliliği, yetiştirme teknikleri ve diğer üretim faktörleri göz önünde bulundurularak optimum (ekonomik) işletme büyüklüğünün belirlenmesi ve iller bazında nispi avantaja sahip olan ürünlerin tespit edilmesi, ayrıca çok yönlü üretim yapan tarım işletmelerinde ise optimum büyüklüğün yanı sıra fırsat maliyetini üretim vasıtalarının miktarı, da belirlenmesi hedeflenmektedir.

Yapılacak çalışmalar ile iller bazında nispi avantajı olan ürünlerin belirlenmesi suretiyle, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan ürünlerin yetiştirilmesinin sağlanmasına, ulusal bazda üretim planlamasına gidilmesine ve desteklemelerde ürün esasına dayalı uygulamalara geçilmesine ortam yaratılmış olacaktır.

Bununla birlikte, Türk Medeni Kanunu'nun halen taşımakta olduğu, Hakim'in karar veremediği durumlarda, eşit paylaşım ilkesinin gündeme geleceği hükmü, uygulamada sorunların süreceğine yönelik bir işaret taşımaktadır.
Ayrıca, Miras Hukuku'nda sözü edilen değişikliklerin sonuç üretebilmesi için, çekişmenin Hakim önüne gelmesi gerekmektedir. Yargıya intikal etmeyen ve tescil sonucu doğurmayan işlemlerin Türkiye'deki yaygınlığı dikkate alındığında, bu konuda hukuk yoluyla anlamlı gelişmelerin sağlanacağı düşüncesine, ihtiyatla yaklaşılması gerektiği açıktır.
Bu bağlamda, ekonomik süreçler vasıtasıyla tarımsal işletme büyüklüklerinin artırılmasının hedeflenmesi yararlı olacaktır.

- Türkiye'de, teknik ve ekonomik ölçütlere göre sulanabilen arazi varlığı 8.5 milyon hektar olmasına karşın, bu alanın ancak 4.5 milyon hektarı sulanabilmektedir. Son yıllarda, yılda ancak 50 bin hektar alanın sulamaya açılabildiği düşünüldüğünde, Türkiye'nin halen 80 yıla gereksinimi olduğu ortaya çıkmaktadır.
  Tarımsal üretimde verimi belirleyen en önemli girdinin su olduğu ve Dünya Ticaret Örgütü kararları çerçevesinde tarım sektörünün giderek daha fazla rekabete açık hale geldiği düşünüldüğünde, Türkiye'nin sulama yatırımlarına öncelik vermesi gerektiği açıktır.
  Yine bu kapsamda olmak üzere, GAP alanında halen % 13 olan tarımsal yatırım gerçekleşme oranının hızla yükseltilerek, 1.7 milyon hektar alanın tamamının sulamaya açılmasında ivedi yarar bulunmaktadır.
- Türkiye, kırsal alanda yürütülen kadastral çalışmaları hızla tamamlamak, buna bağlantılı olarak ta Çiftçi Kayıt Sistemi ve Arazi Kayıt Sistemi'ni ülke bütünü açısından sonuçlandırmak durumundadır.
- Tarıma dayalı sanayiinin geliştirilmesi, böylece hem istihdam olanaklarının artırılması hem de ürünün katma değerinin artırılarak üretici gelirlerinin yükseltilmesi yararlı olacaktır.
- Kırsal alanda gelir çeşitlendirilmesi, tarım dışı alanlardan da hane halkı gelirine katkı sağlanması, temel hedefler arasında olmalıdır.

3. Tarımsal kamu yönetiminde ivedi düzenlemelere gidilmelidir.

- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (TKİB) organizasyon yapısı sektör gereksinimlerine uyun olacak şekilde reforme edilmeli, tarım tekniğinin üretim alanlarına en hızlı şekilde aktarılmasını sağlayacak yeni bir yapı kurgulanmalıdır.
- Buna karşılık, 5227 sayılı "Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun" Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nı, taşra teşkilatı olmayan II sayılı cetvele dahil etmekte ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nü kapatmaktadır.
  75 binin üzerinde köy ve köy altı yerleşmesi olan, nüfusunun % 35'i tarımda istihdam edilen, coğrafi yapısı geniş ve ekolojik özellikleri önemli farklılıklar arz eden bir ülkede, bu bütünü yönetebilecek, doğal kaynakları havza bazında değerlendirecek güçlü bir Tarım Bakanlığı yapısına gereksinim vardır.

Bu bağlamda, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın, 5227 sayılı Yasa'nın I sayılı ekinde sayılan Bakanlıklar arasına sokulması önem taşımaktadır.

- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, ilgili tüm tarafların katılımına açık, şeffaf bir süreçte yeniden yapılandırılmalıdır.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yasası, tarımsal kamu yönetiminin rasyonel biçimde yapılandırılmasına izin verecek şekilde çıkartılmalıdır.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 1989 yılından bu yana teknik eleman alımı yapmamaktadır. Bakanlık kadrolarının nitelik ve nicelik olarak yaşamakta olduğu aşınıma son verilerek, personel yapısında iyileştirmeler sağlanmalıdır.
- Tarım alanında, çeşitli kurum ve kuruluşlara dağılmış yetkiler TKİB çatısı altında toplanmalıdır.
- İkili bürokrasi yaratan ve bu anlamda Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın yetkilerini by pass eden Kurullara aktarılan görev ve yetki alanının, tekrar Bakanlığa devri sağlanmalıdır.
- Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün kapatılması yerine, mevcut sorunlarının çözülerek etkinlik kazanması sağlanmalıdır. Bu yolun tercih edilmemesi durumunda, toprak ve su kaynaklarının yönetilmesine yönelik yeni bir organizasyon yapısının, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı çatısı altında kurulması gerekli görülmektedir.
- Türkiye'de hastalık ve zararlıların neden olduğu üretim kayıpları dikkate alınarak, geçmişte son derecede başarılı hizmetler yerine getirmiş olan Zirai Mücadele Genel Müdürlüğü'nün yeniden kurulmasında yarar görülmektedir.
- Tarımsal araştırma faaliyetlerine hız verilmeli, mevcut araştırma enstitüleri gerçek işlevlerini yerine getirecek şekilde reorganize edilmeli, araştırma – ekolojik bölge eşliği sağlanmalıdır. Böylece genetiğin olanakları, üretim bölgelerinde en uygun sonuçlar verecek şekilde kullanılmalı, Türkiye tohumculuğu geliştirilerek içinde bulunduğu dışa bağımlı yapıdan kurtarılmalıdır.
- TİGEM'ler, üretimi geliştiren girdiyi sağlayan, bilgiyi geliştiren ve üreticinin kullanımına sunan kamusal çiftlikler haline dönüştürülmelidir.
- Tarımsal KİT'ler, özerk – rasyonel bir yapıya kavuşturulmalı, gerekli altyapı kurularak gerçek üreticilere devredilmelidir.
- Tarım alanındaki özelleştirmelere son verilmeli, yaşanan deneyimler ışığında, üretim ve üretici açısından olumlu sonuçlar ortaya koymayan, verilen taahhütlere uyulmayan, üretici ve tüketici kesimlerin çıkarları aleyhine özel tekeller oluşturan geçmiş özelleştirmeler incelenerek, alanın kamu yararı ilkesi doğrultusunda düzenlenmesine özen gösterilmelidir.
- Avrupa Birliği Müktesebatına Uyum Çalışmaları çerçevesinde, AB'de bulunan 23 ortak piyasa düzenine karşılık gelecek şekilde, Türkiye tarımsal müdahale kuruluşları (intervention agency) ve ödeme kuruluşları (paying agency) yapıları kurulmalıdır.
- AB'de bulunan "Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu" (FEOGA) benzeri işlev görmek üzere, bir "Kırsal ve Tarımsal Kalkınma Fonu" kurulmalıdır.

4. Tarım sektörünün üretim cephesi düzenlenmelidir.

- Tarımın yoğun teknoloji kullanarak, düşük maliyetler ve yüksek verimlerle çalışan bir yapıya kavuşması sağlanmalıdır. Bu amacın gerçekleşmesinde uygun tarımsal işletme büyüklüğü bir ilk gerektir. Bunun yanında, tüm gelişmiş ülkelerin yıllarca kullandıkları destekleme enstrümanları kullanılarak, tarımsal girdiler üretici için ucuz ve zamanında ulaşılabilir bir şekilde arz edilmelidir. Bu gereğin kamu bütçesi üzerindeki yükünü hafifletmek için gerekli önlemler, ortak kullanıma yönelik makine parklarının kurulması da dahil olmak üzere, alınmalıdır.
- Ülke tarımının gereksinim duyduğu tarımsal kamu yatırımları, yatırım öncelikleri gözetilerek gerçekleştirilmelidir. Bu bağlamda, Türkiye sulanabilir alanlarının tümüne su götürülmesi, kısa vadeli bir hedef olarak seçilmelidir. Sulama, kamu ve tarım üreticisi işbirliğince yürütülen rasyonel bir faaliyet olarak planlanmalıdır.
- Ülke ve dünya gerçekleri göz önüne alınarak, dinamik bir tarımsal üretim planlaması yaklaşımına geçilmelidir. Kamusal destekler, yalnızca bu planlamaya uygun hareket eden üretici kesimlere yönlendirilmelidir. Ülke ekolojisinde yetiştirilebilir ürünlere yönelik olarak halen sürmekte olan açıklar (yağ bitkileri, yem bitkileri, çeltik vb.) derhal kapatılmalı, üretim fazlası olan ürünlerin durumu, işleme ve dışsatım olanakları da dikkate alınarak gözden geçirilmelidir.
- Nadas alanları daraltılmalıdır. Kural olarak, yılda 450 mm. ve daha yüksek yağış alan ve yağış rejimi nispeten düzenli olan alanlarda nadas gereksizdir. Bu koşulu sağlayamayan alanlarda ise, özellikle baklagil ve yem bitkileri ekimi yapılarak nadas alanları daraltılabilir. 1980'li yıllarda TMO'nun desteği ile, baklagil ekimleri ile nadas alanları önemli oranda geriletilmiş idi. Ancak bu alandan da TMO'nun çıkarılması, sözkonusu gelişimi engellemiştir. Ayrıca ülkenin yem açığı veri iken, özellikle korunga gibi kurağa dayanıklı yem bitkilerinin yeterli ekim alanı bulduğu söylenemez.
- Ülkenin özellikle sahil kuşağı, ikinci ürün ekimine elverişli ekolojik koşullara sahiptir. İkinci ürün olarak, ülkenin açığı bulunan yağ bitkilerinin (mısır, susam, ayçiçeği, soya) ekiminin desteklenmesi gerekmektedir.
- Tüm dünyada son yıllarda, tarım bağlantılı çevre duyarlılığı öne çıkarılmaktadır. Bu noktada, gelişmiş ülkeler ile Türkiye'nin gübre ve ilaç kullanım değerlerinin karşılaştırılması yararlı olacaktır. Uyguladığı Ortak Tarım Politikası (OTP) ile tarımsal üretim değerlerinde çok önemli artışlar sağlayan AB ülkelerinde, 1960-90 yılları arasında gübre kullanımı 3 kat artmıştır. Bu bağlamda, Fransa'da 295 kg., Yunanistan'da 170 kg. olan hektara gübre tüketimi, Türkiye'de 83 kg.dır. Tarım ilaçları kullanımında da benzer bir tablo söz konusudur. A.B.D.'de 3.514 gr., Almanya'da 2.346 gr., İsviçre'de 5.146 gr. olan hektara etkili madde üretimi, Türkiye'de 500-600 gr.dır. "Çevreyi dışlamayan kalkınma" kavramı, ekonomik gelişme ile sağlıklı çevreyi yaratma ve koruma amaçlarının, çelişen hedefler olmadığını söyler. Bu bağlamda Türkiye ne tarımsal üretimin vazgeçilmez girdisi olan gübre kullanımı ve ne de üretimin kalite ve kantite açısından en önemli belirleyicilerinden olan tarım

ilaçları konusunda, üretimin miktar ve kalitesini sınırlayacak bir azaltmaya gidebilecek konumda değildir. Dünya ekseninde sürdürülmesi gereken çevre politikalarının gerekli kıldığı yükün paylaşımındaki adalet ilkesi, "kirleten öder" kavramı ile birlikte, gelişmiş ülkelerin sorumluluklarını öne çıkarmaktadır.

- Bununla birlikte, Türkiye'nin, doğru ve etkin gübre ve ilaç kullanımı, gereksiz kullanımların önlenmesi, tarımsal arazi, toprak ve su kaynaklarının korunması konularında gerekli önlemleri geliştirmek zorunluluğu bulunmaktadır. Bu bağlamda, tüm tarımsal girdilerin uzmanlık alanlarına göre yalnızca ziraat mühendisi ve veteriner hekimler tarafından satılmasına olanak tanıyacak yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi zorunludur. Zirai mücadele ilaçlarının reçete ile satılmasının sağlanması gereklidir.

  Bundan da öte, 2003 AB OTP Reformunda da altı çizildiği üzere, çevreye, bitki ve hayvan sağlığına, hayvan refahına saygı gösteren iyi tarım uygulamalarını gerçekleştirmek üzere, "tarımsal danışmanlık çerçevesi" nin gecikmeden kurulması zorunludur.

- Türkiye taahhütlerine rağmen 1997 yılından bu yana kasaplık sığır dışalımı yapmamakla beraber, çok önemli miktarlarda kaçak hayvanın yurda sokulduğu bilinmektedir. Üreticinin ekonomik çıkarları ve halk sağlığı düşüncesi çerçevesinde, kaçak hayvan girişine yönelik etkili idari ve ekonomik önlemlerin yaşama geçirilmesinde zorunluluk bulunmaktadır.
- Hayvancılık iki temel açıdan, Türkiye için çok önemlidir. Öncelikle, ekolojinin bitkisel üretime dahi çok sınırlı olanaklar tanıdığı Türkiye kırsalının geniş alanlarında, hayvancılık tek önemli gelir kaynağıdır. Bu yönüyle, hayvancılığın dikkatle değerlendirilmesi bir zorunluluktur. Bundan başka, olası Türkiye-AB entegrasyonunda en hassas üretim dalı hayvancılıktır. Özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinin karşılaştırmalı üstünlükler bazında hayvancılıktaki ekolojik avantajları bir gerçekliktir. Türkiye'nin şimdiden, bu gerçeği dikkate alarak hayvancılık politikalarını şekillendirmesi gereklidir.
- Bu çerçevede çayır meraların tespit tahdit ve tahsisi çalışmaları bir an evvel tamamlanmalı, ıslahı da kapsayan bu çalışmalar ile artırılan doğal yem kapasitesi ile hayvansal üretim maliyetleri düşürülmelidir.
- Ayrıca, 'yem bitkileri üretim alanlarının artırılması' konusunda gerçekçi adımlar atılmalıdır.
- Üretiminden değerlendirilme aşamalarına kadar tüm sektör, yetişmiş ara insan gücünün üretilmesi ve teknolojinin kullanılması da dahil olmak üzere, planlanmalı ve desteklenmelidir.
- Gıda sanayiinin geliştirilmesine özel bir önem verilmelidir. Üretim deseninde ileri – geri bağlantılara sahip ürünlere ağırlık verilmeli, katma değeri yükselten işleme süreçleri kurgulanarak tarım geliştirilmelidir. Türkiye, işlenmemiş tarım ürünü dışsatımına son veren bir tarım ticareti yapısına ulaşmayı, kısa vadeli hedef olarak seçmelidir.

5. Örgütlenme ve pazarlama cephesi düzenlenmelidir.

- Örgütsüz tarım üreticisinin, ürününe ve çıkarlarına sahip çıkacak şekilde örgütlenmesi önündeki yasal – ekonomik – psikolojik engeller kaldırılmalı, süreç kamusal desteğe konu olmalıdır.
- Hububattan meyve sebzeye, hayvancılıktan çiçekçiliğe kadar tüm alt üretim dallarında, üreticinin ürününe sahip çıktığı, pazarlama kanallarını yönettiği kooperatif yapı, geniş halk kesimlerinin yaşam koşulları üzerinde olumlu etkiler yapacaktır. Bu gelişimin dışındaki hal ve borsa yapıları, sahipleri üretici ve tüketiciler olacak şekilde, tümüyle yeniden kurgulanmalıdır.
- Tarım kesiminin, üreticisinden başlayıp mühendisine uzanan zincirde, ülkeyi değiştiren – geliştiren bir çizgide etkili bir siyaset gücü oluşturması yolunda kırsal alan eğitimi çalışmaları yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

AGENOR, Pierre-Richard, **The Economics of Adjustment and Growth, (Ch. 14: Structural Adjustment: Agriculture, Trade, and the Labor Market),** The World Bank, Academic Press, Washington DC, 2000, s. 516 - 551

Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, **Turkey's Contribution to the 2001 Progress Report, Annex : 6 Privatization,** Ankara, 2001

AKSOY, Suat, GÜN, S. ve GÜLÇUBUK, B., "Tarım Topraklarının Parçalanması ve Miras Hukuku", **TMMOB ZMO Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kogresi,** Ankara, 1995

AYDIN, Zülküf, "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi : Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", **Toplum ve Bilim**, Bahar '88, Ankara, 2001, s. 11 - 31

BORATAV, Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,** A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1980

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 1985,** Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi:1, Ankara, 1998 (Altıncı Baskı)

ÇAĞLAR, Yücel, **Köy, Köylülük ve Türkiye'de Köy Kalkınması Sorunu,** TZD Yayınları, Ankara, Eylül 1986

Devlet Planlama Teşkilatı, **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Köye ve Köylüye Neler Getiriyor,** DPT Yayın No : 751, Ankara

Devlet Planlama Teşkilatı, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Türk Köylüsüne Ne Getiriyor,** Ankara, 1979

Devlet Planlama Teşkilatı, **Türkiye Tarımında Sürdürülebilir Kısa Orta Uzun Dönem Stratejileri,** Ankara, 1999

Devlet Planlama Teşkilatı, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı,** Ankara, 2000

Devlet Planlama Teşkilatı, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler,Özel İhtisas Komisyonu Raporu,** Ankara, 2000

DİE, 1998 Türkiye İstatistik Yıllığı. Yayın No : 2240, Ankara.

DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları

DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no: 2898, Temmuz 2004, Ankara

DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletme (Hanehalkı) Anketi Sonuçları

DİE, 2002 Tarım İstatistikleri Özeti

DİE, 2002 Türkiye İstatistik Yıllığı

Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Yıllığı, 2003, Yayın No.2895

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983, T.C. Başbakanlık DPT, Ankara, 1979

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1978 Yılı Programı, T.C. Başbakanlık DPT, Ankara, 1978

ERAKTAN, Gülcan, YILDIRAK, Nurettin, **Türkiye'de Kırsal Kalkınma Stratejileri ve Politikaları,** Friedrich Elbert Vakfı, İstanbul, 1989

ERAKTAN, Gülcan, **Tarım Politikası Temelleri ve Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikası,** Ankara, 2001

ERTUĞRUL, Cemil, "AB'nin Dönüşümü ve Gümrük Birliği", **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı,** TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI Sempozyum Bildirileri, Ankara, Ocak 2002, s. 190 – 208

FAO, **Agriculture in Turkey,** T.C.Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1996

Friedrich Ebert Vakfı, **Kırsal Kalkınma Projeleri ve Yerel Yönetimler,** İstanbul, 1993

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG, **Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması ve Türkiye,** İstanbul, 1998

GERAY, Cevat, "İşlendirme Açısından Kırsal Gelişme Yöneltilerimiz", **A.Ü. SBF Dergisi,** Ankara, 2000

GÜNAYDIN, Gökhan, **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye Tarımı,** TODAİE Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998

GÜNAYDIN, Gökhan, **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı,** TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:3, Ankara, 2002

GÜNAYDIN, Gökhan, "Küreselleşen Piyasa, Yoksullaşan Köylü", **Liberal Reformlar ve Devlet,** KİGEM Sempozyum Bildirileri, Ankara, Nisan 2003, s. 43 – 121

Gökhan GÜNAYDIN, "Türkiye Ekonomisinin Tarımsal Yapısı ve Gelişimi", **Türkiye Ekonomisi,** T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1579, Eskişehir, Ekim 2004, s. 101

GÜLER, Birgül Ayman, "Kamu Yönetimi ve Dünya Bankası", **Amme İdaresi Dergisi,** C:28, S:3, Ankara, 1995, s.28

İNAN, Hakkı ve arkadaşları, "Türkiye'de Tarımda Kırsal Kesim Örgütlenmesi", **TMMOB ZMO Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kogresi,** Ankara, 2000

Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl), T.C. Başbakanlık DPT, Ankara, 1963

Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl 1968-1972, DPT Yayını, Ankara, 1967

KAZGAN, Gülten, **Tarım ve Gelişme,** İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, Aralık 2003, İstanbul

OECD, Economic Surveys: Turkey, Ekim 2002

OYAN, Oğuz - ÖZKAYA, Tayfun ve ark., **Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü – Bugünü – Geleceği,** Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ankara, 2001

Özgür TEOMAN, "Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartşmalarına Bir Katkı", Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi Cilt: 3, Sayı: 3, Kış 2001, s.41 – 60)

Resmi Gazete

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarımsal Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü, **Türkiye'de Özelleştirme Uygulamalarının Tarım Kesimine Etkilerinin Değerlendirilmesi,** Ankara, 2001

T.C. Ziraat Bankası kayıtları

T.C. Hazine Müsteşarlığı kayıtları

T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı kayıtları

The World Bank, **A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidizatin,** Washington D.C., March 9, 2004.

TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **1980 Sonrası Türk Tarımı Yapısal Gelişmeler ve Sorunlar,** Ankara, 1987

TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **IV. Teknik Kongresi,** Ankara, 1995

TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **V. Teknik Kongresi,** Ankara, 2000

TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu,** Ankara, 2002

TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **AB Genişleme Sürecinde Türkiye, Tarımsal ve Kırsal Politikalar,** Ankara, Ocak 2003

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1975 Yılı Programı, T.C. Başbakanlık DPT, Ankara, 1975

www.die.gov.tr

www.dpt.gov.tr.

www.tarim.gov.tr

www.zmo.org.tr

YENAL, N.Zafer, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", **Toplum ve Bilim**, Bahar '88, Ankara, 2001, s. 32 - 54

YENTÜRK, Nurhan, "Ulusal Gelirin Yapısı ve Gelişimi", **Türkiye Ekonomisi,** T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1579, Eskişehir, Ekim 2004, s. 26

Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977, DPT Yayını, Ankara, 1973

YILDIRAK, Nurettin, GÜLÇUBUK, Bülent, "Tarımsal Nüfus ve Yapısal Dönüşüm", **TMMOB ZMO Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kogresi,** Ankara, 1995

YÜKSELER, Zafer, **Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi,** DPT, Ankara, 1999